

# The Greek Review of Social Research

Vol 30 (1977)

30-31 Β'-Γ'



## Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα

Guy Burgel, Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

doi: [10.12681/grsr.185](https://doi.org/10.12681/grsr.185)

Copyright © 1977, Guy Burgel, Μελέτιος Δ. Θεοφίλου



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

### To cite this article:

Burgel, G., & Θεοφίλου Μ. Δ. (1977). Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 30, 190–213. <https://doi.org/10.12681/grsr.185>

## άγροτικές έρευνες στήν Έλλάδα

του  
Guy Burgel

Καθηγητή στο *Université  
de Paris X — Nanterre*

Μετάφραση: Δρ. Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

Αυτό το άρθρο δημοσιεύτηκε στο *Mémoires et Documents*, τόμος 13, έκδοση του CNRS, Παρίσι, 1972.

Η άγροτική οικονομία και η άγροτική κοινωνία της σύγχρονης Ελλάδας παύουν πιά να βρίσκονται στην άφανεia.<sup>1</sup> Ωστόσο, λείπουν ακόμη πολλές περιφερειακές μελέτες για να μπορέσει κανείς να επιχειρήσει μία αξιολογή συνολική σύνθεση.

Εκείνο που λείπει κυρίως είναι μία πραγματική άγροτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας, από την οποία θα καταφαινόταν ή συνεχόμενη ή διακεκομμένη πορεία της σημερινής καταστάσεως. Παρ' όλ' αυτά, στη διάρκεια των ταξιδιών και των ερευνών μας στην ελληνική ύπαιθρο, αναγκαστήκαμε να προβοϋμε σε όρισμένες συσχετίσεις: πέρα από τα διάφορα ιστορικά δεδομένα και τις τοπικές συνθήκες, ή πρόσφατη και με έπιταχυνόμενο ρυθμό εξέλιξη, άφουτου άρχισε ή οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας, βάζει τη σφραγίδα της ολοένα και πιο βαθιά στα τοπία και στους ανθρώπους. Καί πρώτ' άπ' όλα, ή κινητικότητα του άγροτικού πληθυσμοϋ. Τό φαινόμενο δέν είναι καινούργιο στην ελληνική ύπαιθρο. Η μαζική έγκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων της Μ. Άσίας από τό 1922 μέχρι τό 1930 είναι ακόμη ολοζώντανη στο πνεϋμα και τη νοοτροπία των χωρικών που κατοικούν τις πεδιάδες της Βόρειας Ελλάδας: τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, τη Θράκη. Ωστόσο, έδω και είκοσι χρόνια, ή κίνηση αλλάζει κατεύθυνση και χαρακτήρα. Δέν άδειάζουν πιά μόνον οι όρεινές περιοχές, αλλά και οι πεδιάδες χάνουν τους ανθρώπους τους.

Βέβαια, στη Θεσσαλία και τη Θράκη κυρίως, ή μόνιμη έγκατάσταση των νομάδων (Βλάχοι-Σαρακατσάνοι)<sup>2</sup> φέρνει νέο αίμα στην πεδιάδα. Τελικά όμως, πρόκειται μάλλον για άλλαγή προτιμήσεων σχετικά με τό κατάλυμα της πεδιάδας που φιλοξενούσε κάθε χειμώνα ζδα και άνθρωπος, και όχι για μία επανάσταση. Έτσι, περνάμε από ένα «άντιστροφο ήμνομαδισμό, όπου τό μόνιμο στοιχείο είναι τό όρεινό χωριό... σε ένα άμεσο ήμνομαδισμό».<sup>3</sup> Μέ πενήντα τουλάχιστον χρόνια καθυστέρηση, ή Θεσσαλία γνωρίζει άπ' αυτή την

1. Βλ. κυρίως: Guy Burgel, *Pobía, étude géographique d' un village crétois*, Athènes, 1965, 140 σελίδες, John Campbell και Ph. Sherrard, *Modern Greece* (chapitre «The Greek Countryside»), Londres, 1968, 424 σελίδες, E. Fuldner, *Agrar geographische Untersuchungen in der Ebene von Thessaloniki*, Frankfurt/Main, 1967, 146 σελ., B. Kayser, *Margariiti*, Athènes, 1964, 39 σελ., P.-Y. Pécoux, *Les paysans de la rive orientale du Bas Nestos*, Athènes, 1969, 61 σελ., M. Sivignon, «Aspects d' une plaine méditerranéenne: la Thessalie», *Revue de Géographie de Lyon*, 1965, σελίδες 101-129, του αϋτού: «Les pasteurs du Pinde septentrional», *Revue de Géographie de Lyon*, 1968, σελίδες 5-43.

2. Βλάχοι και Σαρακατσάνοι είναι δύο πρωταρχικές πολιτισμικές (ethnies) ομάδες των ποιμένων-νομάδων που συναντάει κανείς στην Έλλάδα.

3. M. Sivignon, «Les pasteurs du Pinde septentrional», όπ.π.

ἀποψη τὶς ἴδιες διαδικασίες πού ὀδήγησαν τοὺς ὀρεσίτιδους ποιμένες τῶν ὄρους Κυλλήνην, στὴν Πελοπόννησο, νὰ ριζώσουν ἐκεῖ καὶ νὰ γίνουν γεωργοὶ στὴν παράκτια πεδιάδα τοῦ Κορινθιακοῦ Κόλπου.

Πραγματικά, ἡ ἀγροτικὴ Ἑλλάδα ζεῖ συγχρόνως δύο στάδια πού ἀκολουθήθηκαν διαδοχικά στὴ Δυτικὴ Μεσόγειο: τὴν κάθοδο τοῦ ὄρεινου πληθυσμοῦ πρὸς τὴν πεδιάδα, καὶ τὴν ἀγροτικὴ ἐξοδο πρὸς τὶς πόλεις, ἡ ὁποία ἐπηρέαζε στὸ ἐξῆς περισσότερο ἴσως τὴν πεδιάδα παρά τὸ βουνό. Ἐτσι, ἀπὸ τὸ 1950 τὰ κύματα τῶν μεταναστῶν, πού συγκλίνουν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο πρὸς τὴν Ἀθήνα, προέρχονται ἀπὸ τὶς πεδιάδες τῆς Ἠλείας, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ βουνὰ τῆς Λακωνίας καὶ τῆς Ἀρκαδίας. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, τὰ λεκανοπέδια τῆς Μακεδονίας ἐφοδιάζουν ἀπὸ δῶ καὶ ἐμπρὸς τὴν πρωτεύουσα μὲ περισσότερους κατοίκους ἀπ' ὅτι τὰ χωριά τῆς Πίνδου καὶ τοῦ Ὀλύμπου.

Καὶ νὰ πού μέσα σ' αὐτὸν τὸν ἀγροτικὸ κόσμο, πού ἔχει ἐπιρρασθεῖ ἀπὸ τὶς ἐναλλαγές τῆς ἱστορίας πού οἱ φάσεις τῆς ἀλληλοδιαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλη, παρεμβαίνει ὁ παρατεταμένος ἀπόηχος τῆς βιομηχανικῆς Εὐρώπης πού ζητᾶει ἐργατικὸ δυναμικό. Ὅπως ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἀφανίζοταν τὸν 19ο αἰῶνα ἀκολουθώντας τοὺς ρυθμοὺς τῆς ἐκβιομηχανίσεως, ἔτσι καὶ οἱ ἐλληνικὲς ἐπαρχίες ἀφανίζονται ἀκολουθώντας τὶς τάσεις τῆς γεωργικῆς οἰκονομίας, μὲ τὴν ἐπιτάχυνση πού παρατηρεῖται σ' ὄλους τοὺς τομεῖς καὶ πού ἔχει σάν ἀποτέλεσμα νὰ ἀπέχει σήμερα ἡ Θεσσαλονικὴ ἀπὸ τὸ Μόναχο 24 ὥρες μὲ τὸ τραῖνο.

Μὲ τὰ νέα αὐτὰ χαρακτηριστικά, ἡ μετανάστευση πρὸς τοὺς βιομηχανικοὺς πόλους τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης δὲν ἔχει πιά τίς συνέπειες πού εἶχε τὸ χωρὶς γυρισμὸ ξεκίνημα γιὰ τὴν Ἀμερικὴ ἢ τὴν Αὐστραλία, ἢ ἀκόμη ἡ ἀγροτικὴ ἐξοδος πρὸς τὶς πόλεις τῶν ἐσωτερικῶν.

Κατὰ περίεργο τρόπο, αὐτοὺς πού φεύγουν γιὰ τὴ Γερμανία ἐκεῖνοι πού μένουν τοὺς περιβάλλον μὲ περισσότερες φροντίδες καὶ περιποιήσεις ἀπ' ὅτι αὐτοὺς πού πρόκειται νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Ἀθήνα: στὴν πρωτεύουσα πρέπει νὰ κυνηγᾶς τὴν τύχη σου, ἡ ἀβεβαιότητα τῆς ἐπιτυχίας συμβαδίζει μὲ τοὺς πειρασμοὺς τῆς πόλεως: στὴ Γερμανία, τὸ αἶσθημα τῆς ἀσφάλειας καὶ οἱ ὑψηλὲς ἀποδοχὲς ἀποτελοῦν τὶς βασικὲς προϋποθέσεις μιᾶς διαμονῆς πού κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι πολὺ σκληρὴ. Στους μετανάστες πού εἶναι στὴν Ἀθήνα στέλνουν δέματα ἢ μιτῶνια μὲ λάδι καὶ ἀπὸ τοὺς ἐργάτες τῆς Γερμανίας ἔρχονται ἐπιταγές. Ἡ πρόσκαιρη μετανάστευση στὸ ἐξωτερικὸ ἀποφέρει στὴν ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευση εἰσοδήματα σὲ ρευστὸ χρήμα.

Ἡ δευτέρη μεταβολὴ πού παρατηρεῖται στίς

ἐπαρχίες πού βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη, εἶναι οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ. Ἡ ἐκμηχάνιση ἀπλώνεται σὲ ὄλες τὶς περιοχές μὲ τόσο ὑπερβολικὰ ταχύ ρυθμὸ, πού δὲν τὸν ἐπιτρέπει οὔτε τὸ ὕψος τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων, οὔτε ἡ μετριότητα τῶν ἀγροτικῶν εἰσοδημάτων. Ἀλλὰ αὐτὸ, καθὼς καὶ ἡ τάση γιὰ κάθε εἶδους ἀγορά, πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴ μεσογεικὴ νοοτροπία τῆς ἐπιδειξέως: κι αὐτοὶ ἀκόμη πού δὲν ἐπιδοτῶνται νὰ κάνουν ἐπενδύσεις, ἐνοικιάζουν τρακτέρ ἢ καλλιεργητικὴ μηχανὴ μὲ τὴν ὥρα, καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ζητοῦν νὰ τοὺς ἀναγνωριθεῖ ἀνθρώπινη ἀξία. Ἡ χρῆση χημικῶν λιπασμάτων διαδίδεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀλλὰ μένουν ἀκόμη πολλὰ νὰ γίνουν στὸ τομέα αὐτό. Ὡστόσο, χάρη στὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα, δὲν ὑπάρχει Ἑλληνας ἀγρότης πού νὰ μὴ χρησιμοποιεῖ βιομηχανικὰ λιπάσματα πού κάνουν γόνιμο τὸ ἔδαφος, ἀν καὶ πολλὲς φορὲς λόγω ὑπερβολικῆς χρήσεως κινδυνεύουν νὰ κοῦν οἱ φυτεῖες του.

Ἡ μεταβολὴ τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς δὲν εἶναι λιγότερο ριζικὴ. Ἡ ἀποδοτικὴ ἀγροτικὴ ἐπιφάνεια<sup>4</sup> τῆς χώρας ἀξιολογεῖται σὲ διπλὴ κλίμακα. Παντοῦ ἡ πεδιάδα ἀξιοποιεῖται σὲ βάρος τοῦ βουνοῦ.

Ἀλλὰ κυρίως ἀπ' τὴ Βόρειο Ἑλλάδα μὲ τὶς ἐκτεταμένες πεδιάδες προέρχεται ὀλοένα καὶ περισσότερο τὸ πῶ ἀξιόλογο μέρος τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς. Αὐτὸ εἶναι φανερὸ ἴδιος στὴν περίπτωση τῆς σιτοπαραγωγῆς. Ἡ αὐτάρκεια τῆς χώρας στὸν τομέα τῶν δημητριακῶν, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1950, ἔγινε δυνατὴ μὲ τὴν αὐξηση τῶν σιτοβολῶνων καὶ γενικὰ τῆς παραγωγῆς, στὴ Θεσσαλία, τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη.

Τὰ προγράμματα ἀναπτύξεως πού καταρτίζονται στὴν πεδιάδα τῆς Λάρισας (Θεσσαλία) ἢ τῆς Σίνδου (Μακεδονία) ἀντισταθμίζουν προοδευτικὰ τὰ ἐγκαταλειμμένα ἀλώνια τῆς Ἀρκαδίας καὶ τῆς Μεσσηνίας (Πελοπόννησος).

Ἡ πρόδοος τῶν κερδοσκοπικῶν καὶ ἐμπορικῶν καλλιεργειῶν εἶναι τὸ ἄλλο σμηναντικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς σημερινῆς ἐξελίξεως. Βέβαια, πρὶν πολλὰ χρόνια, ὁ Ἑλληνας χωρικός δὲν ζοῦσε μὲ οἰκονομικὴ αὐτάρκεια.

Ἡ σχεδὸν ἀποικιακοῦ τύπου ἐκμετάλλευση τῶν νησιῶν ἀπὸ τοὺς Ἑνετούς, ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ συστήματος τῶν «τσιφλικιῶν» στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, σφυρηλάτησε γιὰ πολὺν καιρὸ τὴν παρά-

4. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς ΕΣΥΕ (βλέπε: *Κατανομὴ τῆς ἐκτάσεως τῆς χώρας κατὰ βασικὰς κατηγορίας χρήσεως αὐτῆς*, Ἀθῆναι, 1975), ἀπὸ τὴ συνολικὴ ἐπιφάνεια τῆς χώρας μόνο τὸ 30,0% ἀντιπροσωπεύει καλλιεργούμενες ἐκτάσεις (τίς πεδινὲς ἐκτάσεις Θεσσαλίας, Μακεδονίας καὶ Θράκης κυρίως), οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν καὶ τὴ γεωργικὴ γῆ 41,9% ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ βοσκοτόπους, 22,5% ἀπὸ δάση, καὶ 7,6% ἀπὸ ἐκτάσεις πού καλύπτονται ἀπὸ νερά, οἰκισμούς, καὶ διάφορες ἄλλες ἐκτάσεις (Σ.Μ.).

δοση τῆς προεξοφλήσεως στή γεωργική παραγωγή. Τό σημερινό ἀνοιγμα τῶν ἀγορῶν ἐνίσχυσε τίς καθιερωμένες εἰδικές καλλιέργειες καί ὀδήγησε στή δημιουργία νέων καλλιεργειῶν ἰδιαίτερα σημαντικῶν ἀπό ἐμπορική ἄποψη, ὅπως εἶναι ἡ καλλιέργεια τοῦ ζαχαροτεύλου.

Ἔτσι, πλάι στή μεσογειακή «τριλογία» τοῦ σίτου, τῆς ἐλιάς καί τοῦ κρασιοῦ, πού ἐξακολουθεῖ ν' ἀποτελεῖ—ἐκτός ἀπό τή Βόρεια Ἑλλάδα ὅπου δέν ὑπάρχει ἐλιά—τή βάση τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως, ὑπάρχει ἡ Ἑλλάδα τῆς σταφίδας (Μακεδονία, Θεσσαλία), ἡ Ἑλλάδα τῶν ὄσπρων (Ἰόνιοι Νῆσοι), ἡ Ἑλλάδα τοῦ θαμβακιοῦ, τοῦ ζαχαροτεύλου καί τοῦ καπνοῦ, μέ ὑψηλή ἀπόδοση (Μακεδονία, Θεσσαλία), ἡ Ἑλλάδα τῶν ὄσπρων (στήν περιοχή τοῦ Βερμίου, ἀπό τή Βέροια στήν Ἐδεσσα), καί ἡ Ἑλλάδα τοῦ καπνοῦ ποιότητος (Θράκη).

Ὅλες αὐτές οἱ καλλιέργειες πού προορίζονται γιά τήν ἀγορά, κι αὐτό εἶναι ἕνα τελευταῖο κοινό χαρακτηριστικό, εἶναι καλλιέργειες πού υποστηρίζονται ἀπό τό κράτος. Ὁ Ἕλληνας χωρικός καταχρεώνεται στήν Ἀγροτική Τράπεζα γιά τόν γεωργικό του ἐξοπλισμό, γιά ν' ἀγοράσει σπόρους, λιπάσματα ἢ ζῶα βελτιωμένης ράτσας. Ζητάει τιμές ἀγροτικῶν προϊόντων ὑψηλότερες ἀπό τίς διεθνεῖς, καί τό ἐπιτυγχάνει. Τό ἦμισυ σχεδόν τῶν Ἑλλήνων ζοῦν ἀκόμη ἀπό τή γεωργία: αὐτό εἶναι μιά διαπίστωση πρωταρχικῆς σημασίας. Ἀλλά ἡ πολιτική τῆς συγκρατήσεως τῶν τιμῶν δέν εἶναι, στήν οὐσία, παρά ἡ συνέπεια τοῦ αὐξανόμενου διαχωρισμοῦ μεταξύ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί τῶν τεχνικῶν καί ἀνθρώπινων διαρθρώσεων τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως. Καί ἐδῶ θρίσκειται ἡ αἰτία γιά τήν ὁποία ὁ ἀγροτικός πληθυσμός τῆς Ἑλλάδας δέν προόδευσε.

Οἱ ἄνθρωποι φεύγουν, τά μέσα καλλιέργειας διαφοροποιοῦνται, ἡ παραγωγή μεταβάλλεται, ἀλλά ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας, καθώς καί ὁ τεμαχισμός τῶν κλῆρων, παραμένουν. Οἱ ἀγροτικές δομές παρουσιάζουν στασιμότητα.

Ἐπομένως τό ἀγροτικό μέλλον τῆς χώρας ἐξαρτᾶται, ἀναμφίβολα, ἀπό τήν ἰκανότητα ἐξελιξέως τῶν δομῶν βασικά, καθώς καί ἀπό τά μεγάλα σχέδια τῆς χωροταξίας. Μ' αὐτό τό πνεῦμα, προσπαθήσαμε νά παρουσιάσουμε ἐδῶ τή συνθετική ἐμπειρία τῶν ἐρευνῶν πού πραγματοποιήθηκαν κατά τά ἔτη 1965, 1966 καί 1968, χάρη στίς ἀποστολές τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῆς Ἐρεῦνης τῆς Γαλλίας. Σέ μιά γενική θεώρηση τῆς καταστάσεως, σέ τρία προβλήματα συγκεντρώνεται ἡ προσοχή μας:

Ἀρχικά, ἡ ἀνίσотητα στίς δομές τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας φάνηκε ὅτι ἐπρεπε νά ἐξετασθεῖ πρώτα. Ἡ παραδοσιακή εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς δημοκρατίας μπορεῖ νά ἔχει κάποια ἐξίτα σέ ἐπίπεδο γενικῆς παρουσιάσεως, ἀλλά εἶναι ἀνεπαρ-

κῆς ἂν προσπαθήσουμε νά καθορίσουμε τά ἐπί μέρους στοιχεῖα τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας. Στή συνέχεια, μελετήθηκε ἡ ἐπίδραση τῆς πόλεως στήν ἀγροτική οἰκονομία. Τό μέρος ἐκεῖνο τῶν εἰσοδημάτων τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως πού διοχετεύεται στήν πλερισσότερη πόλη, στήν τοπική μητρόπολη καί κυρίως στήν πρωτεύουσα, φαίνεται συχνά ἀμελητέο, γιὰτί εἶναι δύσκολο νά γίνει ἀντιληπτό. Οἱ ἀγρότες πού ἀσκοῦν ἕνα μὴ γεωργικό κύριο ἐπάγγελμα, ἀλλά ἕνα μέρος τῶν εἰσοδημάτων τους τό κερδίζουν ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῆς γῆς, εἶναι περισσότερο γνωστοί.

Πράγματι, πρόκειται γιά τό ἴδιο φαινόμενο τῆς ἐξωτερικῆς προεξοφλήσεως σέ μιά ἀγροτική οἰκονομία, πού εἶναι ἤδη πολύ εὐθραυστη. Τέλος, ἔγινε προσπάθεια νά καθοριστοῦν οἱ σχέσεις μεταξύ ἀγροτικῆς ἐξόδου καί ἀγροτικῶν δομῶν. Οἱ σχέσεις αὐτές εἶναι διπλές. Εἶναι διαφοροποιημένη ἡ μετανάστευση πρὸς τό ἐξωτερικό; Ἀποτελοῦν διαφοριστικοὺς παράγοντες ἡ γεωργική πικνότητα καί ὁ πλοῦτος τῆς γῆς; Ὡς πρὸς τίς συνέπειες, ποιὰ εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν ἀναχωρήσεων στήν ἀγροτική οἰκονομία; Ἀνακατανομή τῶν ἀγροτικῶν χώρου ἢ νέες μορφές σχέσεων μέ τή γῆ; Αὐτά εἶναι τά ἐρωτήματα πού ἔχουν τεθεῖ μέσα σέ τοπικά πλαίσια πολύ διαφορετικά, καί πού τήν προέλευσή τους θά σκιαγραφήσουμε στή συνέχεια.

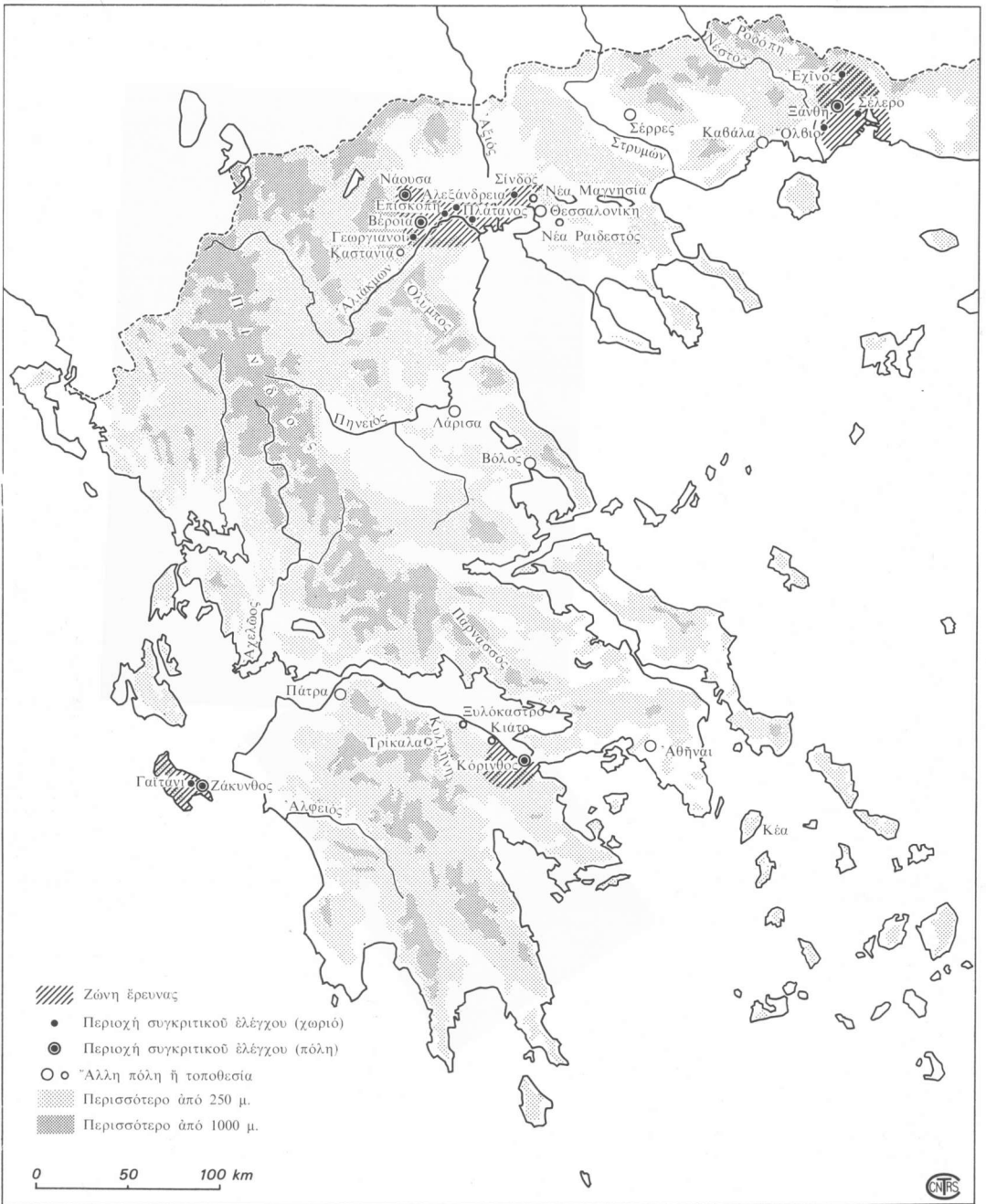
## I. ποικίλοι στόχοι καί διαφοροποιημένοι ἀγροτικοὶ χώροι

Οἱ ἐρευνες ἔγιναν στήν περιοχή τῆς Κορίνθου (Πελοπόννησος), στή Ζάκυνθο (Ἰόνιο Πέλαγος), στοὺς πρόποδες τοῦ Βερμίου, στήν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης (Μακεδονία), καθώς καί στό διαμέρισμα τῆς Ξάνθης (Θράκη).

### Κορίνθος: ἡ πώση ἐνός πληθυσμοῦ καί μιάς οἰκονομίας

Σέ κείνον πού διανύει τό στενό καί ἑλικοειδές<sup>5</sup> τμήμα τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ μεταξύ Κορίνθου καί Πατρῶν, ἡ παραλιακή πεδιάδα δίνει μιά ἐντύπωση πλοῦτου πού σπάνια συναντᾶ κανεῖς στήν Ἑλλάδα. Τά χωριά διαθέτουν μικρές πόλεις πού παρουσιάζουν μιά εἰκόνα εὐημερίας (Κιάτο, Ξυλόκαστρο). Τά σπίτια εἶναι κομψά· τό μεπτόν, πού ἔχει γίνεῖ ἀπαράιτητο λόγω τῆς συχνότητος τῶν σεισμῶν, ἀντικατέστησε σχεδόν παντοῦ τήν πέτρα καί τήν πλίνθο. Οἱ προσόψεις τῶν σπιτιῶν, στολισμένες μέ ἄνθη, εἶναι ἀπόλαυση γιά τοὺς Ἀθη-

5. Ἐνας διπλῆς κυκλοφορίας αὐτοκινητοδρόμος ἔχει τεθεῖ σέ λειτουργία ἀπό τό 1970.



ΣΧΗΜΑ 1

ναίους παραθεριστές καί τούς ξένους τουρίστες πού τούς προσελκύει ἡ παραλία μέ τά χαλκία, τό γεγονός ὅτι μποροῦν νά νοικιάσουν εὐκόλα κάποιο κατάλυμα, καθώς καί τά τόσο διαφημιζόμενα πασιγνώστα τουριστικά clubs (Club Méditerranée). Τέλος, στήν ὑπαιθρο, πέρανα τοιχάκια περιβάλλον τούς ελαιῶνες καί τίς φυτεῖες τῶν ἐσπεριδοειδῶν (λεμονιές κυρίως), πού τό σκοῦρο τους πρόσμο χρώμα δίνει μιά νότα δροσιάς μέσα στό λιοπύρι τοῦ καλοκαιριοῦ. Τόν χειμῶνα, στόν καιρό τῆς συγκομιδῆς, οἱ καλλιεργητικές μηχανές, πού τίς σέρνουν ρυμουλκά, διασχίζουν τούς δρόμους, καί τά κιβώτια μέ τά φρούτα σχηματίζουν σωρούς στήν ἐξοδο τῶν δρόμων, περιμένοντας τά φορητά πού θά τά μεταφέρουν στήν κεντρική ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν.

Ἐάν ἀνηφορίσουμε σέ μιά ἀπό τίς πολυάριθμες κοιλάδες, πού ἀπό τήν Κορίνθου ὡς τό Ξυλόκαστρο τίς μέρες τῆς καταγιάδας κατεβάζουν χεῖμαρρους ἀπό λάσπη στή θάλασσα, ἄν ἀντικρύσουμε ἕνα τοπίο ἄλλου τύπου. Σ' ὄλο τό μήκος τοῦ Τρικαλιτικοῦ, ἀπό τό Ξυλόκαστρο ὡς τό χωριό Ρίζα, οἱ ὄπωρῶνες δίνουν τήν θέση τους στά ἄμπέλια, πού σκαρφαλώνουν σέ κοκκινωπούς λόφους σκαμμένους ἀπό τή διάβρωση. Οἱ μικρές κοιλάδες κόβονται συχνά ἀπό μικρούς λόφους, ἡ κλίση τῶν ἐδάφους γίνεται ἀπότομη, παντοῦ ὁμως ἀπλώνονται, φροντισμένα ἰδιαίτερα, τ' ἄμπέλια: τό βασίλειο τοῦ σταφυλιοῦ τῆς Κορίνθου. Ἄν ἀνεβούμε ἀκόμα ψηλότερα στήν κοιλάδα, τό τοπίο ἀλλάζει. Οἱ λόφοι ξανακλείνουν σέ μιά ἀπότομη πλαγιά, ὅπου ὁ δρόμος ἀνεβαίνει μέ κορδέλλες. Κι ὕστερα προβάλλουν μπροστά μας ὀρίζοντες πῶ ἀνοιχτοί: σέ ὑψόμετρο 1.000 μέτρων καί σέ ἀπόσταση 10 χιλιομέτρων ἀπό τή θάλασσα, τά Τρίκαλα μᾶς προσφέρουν τό καταπράσινο πλαίσιο ἑνός ὄχι πολύ ψηλοῦ βουνοῦ πού ξεκουράζει τό μάτι καί πού εἶναι κατάφυτο ἀπό καστανιές καί καρυδιές.

Οἱ Ἀθηναῖοι τῆς μέσης τάξεως ἐρχονται τό καλοκαίρι ν' ἀναπαυθοῦν στά λιγοστά ἄνετα ξενοδοχεῖα, ἢ στά παλιά πατρογονικά τους σπιτία, πού ὅσοι τά 'χουν διατηρήσει τούς ἐδῶσαν μιά νέα διαρρύθμιση.

Οἱ παραθεριστές δίνουν νέα ζωή στά τρία χωριά, Ἄνω, Μεσαῖα καί Κάτω Τρίκαλα, πού τό χειμῶνα κατοικοῦνται ἀπό δέκα περίπου οἰκογένειες. Καί ὁμως, πρὶν 100 περίπου χρόνια, ὁ χῶρος αὐτός ἦταν τό λίκνο μιάς ἐνημερούσας ἀγροτικής κοινότητας, πού τή διαφέντευε πολιτικά καί οικονομικά ἡ οἰκογένεια Νοταρά. Οἱ κάτοικοι ἀσχολοῦνταν μέ τήν καλλιέργεια δημητριακῶν, σέ συνδυασμό μέ τήν κτηνοτροφία. Ἡ πεδιάδα ἦταν ἐρημη. Τό Ξυλόκαστρο ἦταν τότε ἕνα ἀπλό χωριουδάκι ψαράδων, πού ἀναπτύχθηκε ὅταν πέρασε ἀπό κεῖ ἡ βασίλισσα Ἀμαλία γύρω ἀπό τή Ρίζα, ἐκτείνοντας ἀπέραντες ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις

πού χρησιμοποιεῖσαν γιά τή χειμερινή βοσκή. Προοδευτικά, ἡ πεδιάδα ἐποικίστηκε. Ἡ οἰκογένεια Νοταρά ἐμβολίασε τίς ἀγριελιές στήν πεδιάδα καί τίς ἐκμεταλλεῖονταν μέ συμβόλαια πού τῆς ἐξασφάλιζαν τό ἥμισυ τῆς συγκομιδῆς (μισακά). Στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, δημιουργήθηκε χειμερινός οἰκισμός, ἀλλά ὁ ὄρεινός οἰκισμός παρέμεινε ἡ ἕδρα τῆς κοινότητας.

Τό ἀποφασιστικό βῆμα ἐγινε πρὶν ἀπό τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ὅταν τά ὄρεινά χωριά ἐγκαταλείφθηκαν ὀριστικά. Ἀπό τότε, ὁ πληθυσμός καί ὁ οικονομικός πλοῦτος συγκεντρώθηκαν στήν πεδιάδα. Παρ' ὅλ' αὐτά, οἱ ἀνθρώπινοι δεσμοί δέν παύουν νά ἐνώνουν τήν πεδιάδα μέ τό βουνό: ὅλες οἱ παράλιες κοινότητες κατέχουν γαίες στήν ἐνδοχώρα, πού τό καλοκαίρι τίς νοικιάζουν σέ ἐπαγγελματίες κτηνοτρόφους. Ἔτσι, τούς βοσκότοπους τῶν Τρικάλων, ἀπό τίς 20 Ἀπριλίου μέχρι τίς 20 Ὀκτωβρίου, τούς χρησιμοποιοῦν δεκαπέντε οἰκογένειες βλάχων,<sup>6</sup> πού ὀδηγοῦν ἐκεῖ μέ αὐτοκίνητα, 6-7.000 πρόβατα. Τό χειμῶνα, τά κοπάδια αὐτά κατεβαίνουν στήν περιοχή τῶν Μεγάρων ἢ στή Σαλαμίνα.

Ἡ γεινιαισῆ τῆς Κορίνθου, μικρῆς πόλεως 15.000 κατοίκων, μέ τήν Ἀθήνα (80 χλμ.) πού φαίνεται νά τήν παραλῦει, μᾶς ἐπιτρέπει νά μελετήσουμε τήν εἴσοδο μιάς τοπικῆς ἄστικῆς τάξεως σ' αὐτό τό ἀγροτικό περιβάλλον, καθώς καί τήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ἡ πρωτεύουσα σέ μιά γειτονική περιοχή. Σύμφωνα μέ τή γεωργική ἀπογραφή τοῦ 1961, 1.423 καλλιεργητές καλλιεργοῦσαν 2.350 περίπου ἔκταρια<sup>7</sup> ἀπό τά ὅποια μόνο 1.064 βρίσκονταν ἔξω ἀπό τά κοινοτικά ὄρια. Περισσότερο ἀπό τό 1/3 τῆς καλλιεργοῦμενης ἐπιφάνειας καλυπτόταν ἀπό ἄμπέλια (891 ἐκ.) καί περισσότερο ἀπό τό 1/4, ἀπό ὄπωρῶνα δένδρα (679 ἐκ.), δηλαδή ἀπό ἐλιές (69.000 δένδρα) καί ἐσπεριδοειδῆ (100.000 δένδρα). Τέλος, ἀπ' ὅλη τή γεωργική ἐκταση ἀρέθονταν μόνο τά 36%. Ὅπως βλέπουμε λοιπὸν, πρόκειται γιά μιά μεσογειακή κερδοσκοπική γεωργία (σταφίδες, λάδι, ἐσπεριδοειδῆ), στό πλαίσιο πολὺ μικρῶν γεωργικῶν ἐκμεταλλεῦσεων.

### *Ζάκυνθος: ἡ σφραγίδα τοῦ παρελθόντος*

Τό «Φιόρε τοῦ Λεβάντε», πού δέν ἀπέχει παρά μονάχα μιά ὥρα μέ «φέρυ-μπόουτ» ἀπό τήν ἀκτὴ τῆς Ἡλείας, συναρπάζει ἀκόμη τόν ἐπισκέπτη, ἐκατό καί πλέον χρόνια μετά τήν προσάρτησή του στήν Ἑλλάδα. Ἡ Ζάκυνθος, μέ τά καμπαναριά της, τά ἀνιθωτά ἀρχοντικά της, ὅλα θαυμάσια ἀνοικοδομημένα μετά τόν καταστρεπτικό σεισμό τοῦ 1953, τίς λιθόστρωτες πλατεῖες της, τούς κα-

6. Βλέπε τήν ὑποσημείωση 2, ὅπ.π.

7. 235 στρέμματα. (Σ.Μ.).

θαρούς της δρόμους, θυμίζει πολύ περισσότερο μικρή πόλη της Β. Ιταλίας παρά κωμόπολη της σημερινής Έλλάδας. Οί έξοχές της είναι κι αυτές εξάισιες. Τό νησί είναι χωρισμένο σέ μιά πεδιάδα, πού καταλαμβάνει τό ανατολικό τμήμα κατά τό ήμισυ, και σέ μιά σειρά από λόφους (500-600 μ.), πού καλύπτει όλο τό δυτικό τμήμα. Ή πεδιάδα, πυκνοκατοικημένη, μέ πολλούς και ώραιους δρόμους, συγκεντρώνει τό μεγαλύτερο μέρος τού γεωργικού πλούτου της Ζακύνθου, πού είναι ή σταφίδα, τά έλαφρά κρασιά και ή έλιά. Παρ' όλο πού οί καλλιέργειες στή Ζάκυνθο είναι οί συνηθισμένες εξειδικευμένες καλλιέργειες πού άπαντούν σ' όλη τήν Έλλάδα, ώστόσο τό άγροτικό τοπίο είναι πρωτότυπο, άν και θυμίζει πάντα τήν «cultura promiscua»<sup>8</sup> της πεδιάδας της Παδουας, μέ τή διαφορά ότι έδώ ή έλιά άντικαθιστά τή λεύκα. Οί σειρές τών κορινθιακών σταφιδαμελιών έναλλάσσονται μέ τίς πρασιές τών λαχανικών. Ό όρίζοντας είναι περιορισμένος και δέν φθάνει μέχρι τόν οικισμό, πού μετά τόν πυρετό της τελευταίας άνοικοδομήσεως δέν είναι πιά διασπαρμένος και δέν είναι κρυμμένος μέσα στό πράσινο.

Τό θουνό γύρω άπ' τό χωριό Βολίμες, γιά παράδειγμα, στά θόρακα τού νησιού, δίνει τήν ύψη έρημου και γυμνού τοπίου, όπως είναι οί πεδιάδες μέ τήν ξηρική καλλιέργεια (secano).<sup>9</sup> Γύρω άπ' τό χωριό υπάρχουν άπογυμνωμένοι λόφοι μέ όμαλή κλίση, πού κόβονται από πέτρινους τοίχους· εκεί γύρω, τόν Αύγουστο, φυτρώνουν κάτω ισχνές καλαμιές όπου οί κότες και οί άγελάδες τύπου Schwitz-Κέα<sup>10</sup> άναζητούν τήν τροφή τους. Στίς πού άποκαρυσμένες πλαγιές, μεγάλες έκχερσώσεις έχουν σάν άποτέλεσμα τή θάμνóδη θλάστηση πού άποτελείται από σχοίνους ύψους

ένός μέτρου, και περισσότερο. Στίς άποξηραμένες κοιλάδες, οί διόδοι έπικοινωνίας (διάσελα)<sup>11</sup> κόβονται μέ αναβαθμιές (ταράτσες: terrasses), και υπάρχουν άγροί εύφορότεροι, όπου βρίσκει κανείς μερικά έλαιόδένδρα. Άλλά τό θουνό είναι τό κατ' έξοχήν πεδίο της έκτατικής καλλιέργειας δημητριακών, καθώς και της κτηνοτροφίας.

Περισσότερο κι άπ' τά τοπία, ή κοινωνία της Ζακύνθου φέρει τή σφραγίδα τού «δυτικού» παρελθόντος της. Οί άστοί είναι περισσότερο πολιτισμένοι, οί τρόποι τους περισσότερο έξευγενισμένοι. Όπως και νά 'χει τό πράγμα, ή ύπαιθρος παρουσιάζει μερικά άξιοσημείωτα χαρακτηριστικά. Ένα μάτι, συνηθισμένο στήν εικόνα της ελληνικής ύπαιθρου, φαίνεται από τίς μεγαλοπρεπείς εισόδους μέ τούς σκαλιστούς κίονες πού βλέπει κανείς στίς άκρες τών δρόμων της πεδιάδας, καθώς και από τά παλιά άρχοντικά της Ζακύνθου. Χρειάστηκε μιά έπισταμένη έρευνα γιά ν' άνακαλύψουμε μέσα σ' ένα άπ' αυτά τά άρχοντικά, έναν γνήσιο ευγενή-γαιοκτήμονα (gentleman-farmer) έλληνοποιημένο. Πρόκειται γιά τόν κόμητα Κομμούτο πού είναι γόνος μιάς οικογένειας από τήν Κωνσταντινούπολη και διατηρεί σέ μιά αϊθουσα διδασκαλίας άρχαία και χρονολογούνται από τόν 16ο αιώνα. Ό κόμης Κομμούτος, πού μιλάει τά Ιταλικά τόσο καλά όσο και τά ελληνικά, έκμεταλλεύεται μέ σύγχρονα μέσα μιά έκταση 37 έκταρίων (3,7 στρεμ.) ένός και μοναδικού συγκροτήματος: 21 έκτάρια άμπέλια, άπ' τά όποια 13 φυτεμένα μέ κορινθιακή σταφίδα, και 16 μέ έλιές. Τό μέγεθος τού γεωργικού χώρου δέν άλλαξε από τόν 19ο αιώνα: οί μοναδικές μεταβολές είναι τεχνικές (έκμηχάνιση) και οικονομικές: ή έλιά έχει εισαχθεί από τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά άναπτύσσεται δύσκολα λόγω τού συναγωνισμού της κορινθιακής σταφίδας στίς άγορές τού έξωτερικού, και τής έλλείψεως έργατικού δυναμικού πού άπασχολείται στούς άμπέλους.

Στή Ζάκυνθο υπάρχουν δυό κοινότητες συγκριτικό έλέγχου (communes témoins), τίς όποιες μελετήσαμε ιδιαίτερα: τήν ίδια τήν πόλη της Ζακύνθου και τό χωριό Γαϊτάνι, λίγα χιλιόμετρα έξω άπ' τή Ζάκυνθο, στήν πεδιάδα. Τό 1961, ή πόλη της Ζακύνθου είχε 9.500 κατοίκους,<sup>12</sup> και από ένεργό πληθυσμό 4.000 περίπου άτόμων μόνο λίγο περισσότερο από 300 κατοίκους δήλωσαν ότι άποζούν από τή γεωργία ή τό ψάρεμα. Τήν ίδια όμας χρονική περίοδο, άπαριθμήσαμε 443 γεωργοκαλλιέργητές, πού κατοικούσαν στήν πόλη και

8. Ή «cultura promiscua» ή «cultura mista» είναι Ιταλικός όρος, πού έχει εισαχθεί στό λεξιλόγιο της άγροτικής Γεωγραφίας παγκόσμια, και πού σημαίνει τή μικτή καλλιέργεια, πού είναι χαρακτηριστικό τού συστήματος καλλιέργειας (systeme de culture) τών μεσογειακών χωρών. Ειδικότερα, μέ τόν όρο αυτό έννοούμε τήν καλλιέργεια (la culture) περισσότερων φυτών στόν ίδιο ταυτόχρονα άγρό. Μπορεί νά συνοδεύεται ή όχι από άρδευση, αλλά πάντοτε χρειάζεται ύγρα έδάφη και υπεάφη, και δέν άντέχει τήν έρησια γιά πολόν καιρό. Τό πραγματικό σύστημα «μικτής καλλιέργειας» πρέπει νά τό άναζητήσουμε κυρίως στήν Κεντρική Ιταλία (Τοσκάνη και Έμιλία) (Σ.Μ.)

9. Η λέξη «secano» είναι Ισπανική και έχει εισαχθεί σάν όρος στό λεξιλόγιο της άγροτικής Γεωγραφίας. Σημαίνει τήν ξηρική καλλιέργεια, σέ άντίθεση μέ τήν άρδευόμενη καλλιέργεια (regadio - Ισπανική λέξη). Στήν Ίσπανία, ή άρδευόμενη καλλιέργεια (regadio) διαχωρίζεται από τήν ξηρική καλλιέργεια (secano). Γενικά, στά μεσογειακά τοπία είναι έντονη ή παραδοσιακή άντίθεση μεταξύ τών άρδευομένων και τών ξηρικών χωρών (Σ.Μ.).

10. Πρόκειται γιά έκλεκτή ράτσα πού προέρχεται από διασταύρωση της ράτσας Schwitz και της τοπικής ράτσας τού νησιού Κέα τού Αιγαίου. Διανέμονται από τήν Άγροτική Τράπεζα.

11. Talweg (ή thalweg, κατά τήν παλιά όρθογραφία) είναι γεωμορφολογικός όρος, πού έχει εισαχθεί στη γαλλική γεωγραφική όρολογία, μιά και δέν υπάρχει στη γαλλική άντιστοιχούς όρος. Ήμεις στην ελληνική μεταφράσαμε τόν όρο ως διάσελα, δηλαδή διόδους έπικοινωνίας (Σ.Μ.).

12. Κατά τήν άπογραφή τού 1971, ή Ζάκυνθος είχε 9.339 κατοίκους (Σ.Μ.).

καλλιέργουσιν 635 ἑκτάρια, ἀπ' τὰ ὁποῖα μόνο 75 βρισκόνταν μέσα στά ὄρια τῆς κοινότητος. Περισσότερο ἀπὸ τὸ 40% τῆς καλλιεργουμένης ἐπιφάνειας καλυπτόταν ἀπὸ δένδρα (κυρίως ἐλιές: 38.000 ρίζες), καί τὸ 10% ἀπὸ ἀμπέλια. Τὸ Γαϊτάνι εἶναι ἓνα μεγάλο χωριὸ 1.000 κατοίκων, πού τὸ 80% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ του ἀποξεί ἀπὸ τῆ γεωργία. Τὸ 1961 ὑπῆρχαν περίπου 238 γεωργικὲς ἐκμεταλλεύσεις, πού κάλυπταν 513 ἑκτάρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περίπου τὸ ἕμισυ ἦταν φυτεμένο μὲ ἀμπέλια (241 ἑκτάρια) καί τὸ 1/5 μὲ ἐλιές (108 ἑκτάρια). Οἱ προσοδοφόρες μεσογειακὲς καλλιέργειες, πού στηρίζονται στὴν κορινθιακὴ σταφίδα καί τὴν ἐλιά, ἐδῶ συνοδεύονται ἀπὸ μεγάλες ἰδιοκτησιές πού διατηροῦνται καί πού συνορεύουν μὲ μικρὰς καί τεμαχισμένες ἰδιοκτησίες.

#### Ἡ περιοχή Βέροιας-Νάουσας: χώρος ἀναπτύξεως σχέσεων

Στὴ δυτικὴ Μακεδονία, 80 χλμ. περίπου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ἡ περιοχή τῆς Βέροιας προσφέρει ὅλες τὶς ὄψεις μιᾶς περιοχῆς μέσα στὴν ὁποία ἀναπτύσσονται οἱ φυσικὲς καί ἀνθρώπινες σχέσεις. Πρῶτα-πρῶτα, ἀποτελεῖ μέρος τῶν ὑψωμάτων πού σχηματίζουν τὸν φυσικὸ ἐξοπλισμὸ τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου: ὕστερα, δεσπόζει πάνω στὶς προσχωσιγενεῖς πεδιάδες τοῦ Ἀλιάκμονα καί τοῦ Ἀζίου (Βαρδάρη): μερικὰ χιλιόμετρα δυτικὰ τῆς Νάουσας, τὸ Βέρμιο βρίσκεται στὸ ὕψιστο σημεῖο, πού ξεπερνᾷ τὰ 2.000 μέτρα. Ἡ περιοχή εἶναι ἐπίσης ζώνη ἐπαφῆς, λόγω τῶν μεγάλων τῆς δυνατοτήτων καί τῆς ποικιλίας τῶν γεωργικῶν τῆς ἐξειδικεύσεων. Τὸ βουνό εἶναι ψυχρὸ καί ὑγρὸ: σὲ ἀπόσταση δέκα περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ τὴ Βέροια, τὸ χωριὸ Καστανέα, πάνω στὴν πλαγιὰ τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀλιάκμονα, ἀποξεί ἀπὸ τὶς πλουτοπαραγωγικὲς πηγὲς τοῦ δάσους καί ἀπὸ τὴν ἐπίσπορο καλλιέργεια τῆς πατάτας.<sup>13</sup> Οἱ παρυφές τοῦ βουνοῦ χωρίζονται σὲ πολλοὺς τομεῖς, πού διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ ὕψος καί τὴ θέση. Ἡ ἐνδοχώρα εἶναι ὁροσειρῆ: τὸ χωριὸ Γεωργιανοί ποτίζεται ἀπὸ τὰ τρεχοῦμενα νερά τοῦ Τριπόταμου, καί τὸ τοπίο εἶναι περιφραγμένο (paysage bocager).<sup>14</sup>

Ἡ μηλιά εἶναι ὁ κυριότερος πλοῦτος τοῦ χωριοῦ. Οἱ ἐξοχές εἶναι στ' ἀλήθεια περισσότερο φωτεινὲς καί περισσότερο ἠλιόλουστες: εἶναι τὸ βασίλειο τῶν ὀπαρώνων (ροδιανώτες κυρίως). Ὅσο κατεβαίνουμε πρὸς τὴν πεδιάδα, τόσο οἱ φυτεῖες τῶν ὀπαροφόρων δένδρων παραχωροῦν τὴ θέση τους στὶς μεγάλες καλλιέργειες: τὸ χωριὸ Πλάτανος, στὶς ἐκβολές τοῦ Ἀλιάκμονα, ἔχει σάν βασικὸ πλοῦτο τὸ στάρι, τὸ ζαχαροτεύτω καί τὸ ἀρδευόμενο βαμβάκι.

Ἄλλὰ αὐτὸ πού μετράει περισσότερο ἀπ' ὅτι τὰ τοπία καί οἱ γεωργικὲς ἐξειδικεύσεις, εἶναι ἡ συνύπαρξη δύο πολιτισμῶν, δύο νοοτροπιῶν, πού δὲν κατορθώνουν νὰ ξεαλείψουν τὸν ἑλληνισμό, πού τὸν κρατᾶνε ἀδιάσπαστο ἢ γλώσσα καί ἢ θρησκεία.

Οἱ πρόσφυγες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ξεριζωμένοι ἀλλὰ δραστήριοι, τηρητὲς τῆς ἰσοπολιτείας, μὲ κοινοτικὴ συνείδηση ἀλλὰ συγχρόνως καί μὲ δική τους προσωπικότητα, εἰδικευμένοι καλλιεργητὲς καί ἄνθρωποι μὲ ἀστική παράδοση, εἶναι γερά στεριωμένοι στὸ θεμέλιο τῆς ἀγροτικῆς παραδόσεως: οἱ αἰῶνες τῆς τουρκικῆς κατοχῆς τοὺς σφυρηλάτησαν τὸ πνεῦμα τῆς ἐγκαρτερήσεως, τὴν ὑπομονή γιὰ τὴν ἀνισότητά τῶν μισθῶν καί τοῦ πλοῦτου, τὴν ἐμμονή στὸ σύστημα τῆς ἑκατακτικῆς ἐκμεταλλεύσεως (οἰκονομία τσιφλικιοῦ).

Καί νὰ τὸ χωριὸ Ἐπισκοπή, στὴν πεδιάδα: τὰ δύο τρίτα τῶν οἰκογενειῶν ἦρθαν ἀπὸ τὸν Καύκασο, γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1914, κ' ὕστερα ἔφυγαν, γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν πάλι, ὀριστικὰ αὐτὴ τὴ φορὰ, τὸ 1921. Τὸ ὑπόλοιπο ἓνα τρίτο, οἱ «Σκλαβοῦνοι», ἦταν ἤδη ἐκεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀπὸ τὸ 1927 μέχρι τὸ 1936 μοιράστηκε στοὺς νεοφερμένους κλήρος ἀπὸ 40 στρέμματα (4 ἑκτάρια).<sup>15</sup> Τὸ χωριὸ Γεωργιανὸν (ὁ τόπος τῶν Γεωργιανῶν), στοὺς λόφους, πίσω ἀπὸ τίς παρυφές, κατοικεῖται ἀπὸ 70 οἰκογένειες πού ἦρθαν τὸ 1921 ἀπὸ τὴν πόλη Kars τῆς Ἀνατολικῆς Τουρκίας. Ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στὸ χωριὸ αὐτὸ, ὅλη ἡ περιοχή ἦταν βοσκοτόπος, νοικιασμένους ἀπὸ τὸν Τοῦρκο Μπέη στοὺς «Βλάχους». Ἀρχίσαν νὰ σπέρνουν στάρι, πού δὺσκολα εὐδοκίμοῦσε, ἐξ αἰ-

<sup>13</sup> Ἐνὸς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κάμπου (champagne, openfield) εἶναι: ἀγροὶ ἀπεριφρακτοί, συγκεντρωμένη οἰκίηση, καλλιέργεια ὀλοκλήρης τῆς γῆς, καί μάλιστα μὲ τὴν συλλογικὴ ὑποχρέωση τῆς ἀναγκαστῆς ἀμειψισπορᾶς, δηλαδὴ τῆς ἐναλλαγῆς καλλιεργείων. Ἡ θεσσαλικὴ πεδιάδα π.χ. εἶναι μιὰ champagne, ὅπως οἱ πεδιάδες τῆς βορειοδυτικῆς Ἑυρώπης, ὅχι μόνον ἐπειδὴ ἔχει τὴν ἴδια μ' αὐτὲς ὄψη τὸ τοπίο, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχει τὴν κοινοτικὴ ὀργάνωση. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς περιφρακτῆς γῆς (bocage) εἶναι: ἀγροὶ πού περιβάλλονται ἀπὸ φράκτη πού εἶναι θάμνος, ξηρολιθιά, ἢ σωματόπλεγμα. Ὅταν κάθε ἀγροτεμάχιο περιφράσσεται ἐξ ὀλοκλήρου, πρόκειται γιὰ πραγματικὸ τύπο τοπίου «περιφρακτῆς γῆς» (vrai bocage) ὅταν ὅμως ὁ ἀγρὸς δὲν περιφράσσεται ἐξ ὀλοκλήρου, πρόκειται γιὰ «ἡμι-περιφρακτῆ» ἢ «ψευτο-περιφρακτῆ» γῆ (semi-bocage) ἢ «pseudo-bocage» (Σ.Μ.).

<sup>15</sup> Τὸ στρέμμα εἶναι τὸ 1/10 τοῦ ἑκταρίου.



τίας τῶν τρεχομένων νερῶν. Καί ἀπὸ τὸ 1927 ἀρχίζει ἡ καλλιέργεια τῆς μηλιάς, πού ἡ καταγωγή τῆς χάνεται μέσα στοῦ μύθο.

Ὁ Λαναρᾶς, βιομηχανοῦ φασμάτων, πρόσφυγας καὶ αὐτὸς πού ἐγκαταστάθηκε στὴ Νάουσα, εἶχε τὴν ιδέα νὰ εισαγάγει φυτὰ ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Τὸ 1934 γίνεται ἡ ὀριστική διανομὴ τῶν γαιῶν. Ἄλλὰ ἡ γῆ δὲν βοήθησε τοὺς πρόσφυγες νὰ ριζώσουν ἐκεῖ, γι' αὐτὸ ἦταν πάντα ἔτοιμοι γιὰ περπέτεια καὶ φυγῆ· καθήλωσε ὅμως μερικὲς οἰκογένειες ντόπιων, πού συνέχισαν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κτηνοτροφία, ζώντας σὲ ἀπομονωμένα σπίτια λίγο ἔξω ἀπ' τὸ χωριό.

Ἐνας παράξενος τύπος πού συχνάζει στὶς ὄχθες τοῦ Ἀλιάκμονα εἶναι ὁ Χατζηγῶγος, γιὰ τὸν ὁποῖο πολλὰ λέγονται. Ἄλλοι λένε ὅτι εἶναι πρότυπο πελάτη τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας πού δὲν διστάζει νὰ τοῦ δανείσει μεγάλα ποσὰ γιὰ νὰ κατασκευάσει σύγχρονα τυροκομεία. Ἄλλοι, ὅτι αὐτὸς ὁ δικηγόρος τῶν 65 χρόνων, γιὸς ἐνὸς ἀγωγιάτη τοῦ Μπέη, πού ἐξασφάλιζε τὴν ἐφοδιοπομπὴ ἀπὸ τὴ Βέροια στὴν Κοζάνη, εἶναι ἰδιοκτῆτης ἐνὸς σύγχρονου τσιφλικιοῦ: θὰ ἐκμεταλλεῦνταν 3.000 ἔκταρια (30 στρέμματα) δάσους, θὰ νοίκιαζε χιλιάδες ἔκταρια θερινῶν βοσκότων κτηνοτρόφους τῆς Θεσσαλίας, ἀπ' τοὺς ὁποίους θὰ ἀγόραζε τὸ γάλα σὲ χαμηλὴ τιμῆ, γιὰ νὰ τὸ πῆξει σὲ τυρί. Καί οἱ δύο ἄποψεις εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, σωστές.

Σ' αὐτὴ τὴν τῶσο ἀντιφατικὴ περιοχῆ, πολλαπλασιάσαμε τὴ δειγματοληψία. Μελετήθηκαν δύο μικρὲς πόλεις καὶ τρία χωριά. Ἡ Βέροια καὶ ἡ Νάουσα, μαζὶ μὲ τὴν Ἐδέσσα, συγκροτοῦν στὸ Βορρὰ μιά σειρά ἀπὸ μικρὲς πόλεις, πού ἀκολουθοῦν τὶς παρυφῆς τοῦ Βερμίου. Ἡ Βέροια, ὅπου τὰ σύγχρονα κτίρια γειτονεῦν μὲ τὰ τούρκικα σπίτια, εἶναι ἀναντίρρητα ἡ πιὸ δυναμικὴ. Κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1961, ἡ πόλη ἀριθμοῦσε 25.765 κατοίκους,<sup>16</sup> 3.328 γεωργοεκμεταλλεῦτες, πού καλλιεργοῦσαν περισσότερα ἀπὸ 6.600 ἔκταρια ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο 2.800 βρίσκονταν μέσα στὰ κοινοτικά ὄρια. Τὸ ἕνα πέμπτο περίπου τῆς ἐκμεταλλευόμενης γεωργικῆς γῆς καλυπτόταν ἀπὸ δενδροκαλλιέργειες. Ἡ Νάουσα, μικρότερη ἀπὸ τὴ Βέροια (15.752 κάτοικοι τοῦ 1961), εἶχε εὐμεροῦσα βιομηχανία μαλλιῶ, πού σήμερα βρίσκεται σὲ παρακμή. Ἡ ἐξειδίκευση στὰ φρούτα εἶναι περισσότερο ἀισθητὴ ἐδῶ ἀπ' ὅ,τι στὴ Βέροια. Ὑπάρχουν 2.500 γεωργοεκμεταλλεῦτες, πού καλλιεργοῦν 2.400 ἔκταρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περισσότερα ἀπὸ 1.700 εἶναι φυτεμένα μὲ ὄπωροφόρα δένδρα.

Τὰ χωριά πού διαλέξαμε εἶναι ἐπίσης ἀντιπροσωπευτικά. Κοντὰ στοὺς λόφους, οἱ Γεωργιανοί, χωριὸ 267 κατοίκων, ἀριθμοῦσε 106 γεωργοεκ-

ταλλεῦτες, οἱ ὁποῖοι καλλιεργοῦσαν 300 ἔκταρια, ἀπ' τὰ ὁποῖα 27 μὲ ὄπωροφόρα δένδρα. Στὴν πεδιάδα, στὸ χωριὸ Ἐπισκοπὴ (698 κάτοικοι) ὑπῆρχαν 193 ἐκμεταλλεῦσεις καὶ 622 καλλιεργούμενα ἔκταρια, ἀπ' τὰ ὁποῖα μόνο 15 μὲ ὄπωροφόρα δένδρα. Τὸ χωριὸ Πλάτωνα, μὲ 179 ἐκμεταλλεῦσεις, καλλιεργοῦσε περισσότερα ἀπὸ 1.000 ἔκταρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 76 μὲ ὄπωροφόρα. Τέλος, τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ περιοχὴ συγκεντρώνεται στὴν ποικιλομορφία: ἡ ἐπιβίωση μεγάλων περιοχῶν καὶ ἡ διανομὴ τῶν γαιῶν στοὺς πρόσφυγες ἐπιτρέπουν νὰ ἐξετασθεῖ ἡ ἀποτελεσματικότητά τῆς ἀγροτικῆς μεταρρυθμίσεως, παράλληλα μὲ τὴ βαθμιαία φθορὰ ἐνὸς συστήματος ἰσότητος· ἡ ἐξειδίκευση στὴ φρουτοκαλλιέργεια ἐκεῖ πού τελειώνει ἡ πεδιάδα, καθὼς καὶ ἡ ἐπικράτηση τῆς μεγάλης καλλιέργειας στὴν πεδιάδα, μᾶς εἰσάγουν σ' ἕναν προβληματισμὸ πού τὸν δημιουργοῦν ἄνισοι οἰκονομικοὶ καὶ τεχνικοὶ παράγοντες.

#### *Ἡ πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης: ἡ ἐπίδραση τῆς μεγάλης πόλεως*

Στὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης βασιλεύει καθ' ὀλοκληρίαν ἡ μεγάλη καλλιέργεια: σιτάρι, βαμβάκι, ζαχαρότευτλο, τὸ ἕνα διαδέχεται τὸ ἄλλο, χωρὶς νὰ καταβάλλεται ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴ συμπληρωματικὴ ἄμεινισπορά, ἀλλὰ ἀνάλογα μὲ τὶς τιμὲς τῆς Ἀγορᾶς, πού καθορίζονται ἀπὸ τὸ Κράτος. Τὸ καλοκαίρι, σιερὲς ἀπὸ τρακτέρ, πού σφονταν ἀπὸ ρυμουλκὰ φορτωμένα μὲ τεύτλα, κατευθύνονται πρὸς τὸ μεγάλο ἐργοστάσιο ζαχαρέως πού βρίσκεται στὸ Πλατῶ, 20 χιλιόμετρα δυτικά τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἡ ταχὺτατὴ ἀνάπτυξη τοῦ ζαχαρότευτλου στὶς πεδιάδες τῆς Β. Ἑλλάδας δείχνει τὴν ἐπιτυχία καὶ τὰ ὄρια τῆς πολιτικῆς τῆς συγκρατήσεως τῶν τιμῶν. Τὸ 1961 ὑπῆρχαν λιγότερα ἀπὸ 2.500 ἔκταρια μὲ ζαχαρότευτλα, ἐνὸς πέντε χρόνια ἀργότερα ὑπῆρχαν σχεδὸν 17.000. Ἀπὸ τὸ 1960, ἄρχισαν νὰ λειτουργοῦν 3 ἐργοστάσια ζαχαρέως, στὴ Λάρισα, στὸ Πλατῶ (Θεσσαλονίκης) καὶ στὶς Σέρρες. Ἐπὶ δύο χρόνια, οἱ εἰδικοὶ διδάξαν στοὺς χωρικοὺς τὴν καλλιέργεια τοῦ τεύτλου. Ἀργότερα, θεσπίστηκε γιὰ δύο χρόνια ἕνα θραβεῖο παροτρύνσεως, 200 ὄρχ. κατὰ καλλιεργούμενο στρέμμα. Ὑπογράφηκαν συμβόλαια γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν τεύτλων μεταξύ τοῦ Συνεταιρισμοῦ καὶ τοῦ ἐργοστασιοῦ, τὸ ὁποῖο ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀγοράζει τὴ συγκομιδὴ σὲ τιμὴ ὑπαίθρου. Τὸ ἐργοστάσιο, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἕναν μηχανικὸ ἀνά τμήμα, ἀπατεῖ ἄγροτεμάχια τριῶν στρεμμάτων τὸ λιγότερο, τὴ χρησιμοποίησης χημικῶν λιπασμάτων καὶ τὴν παράδοση τεύτλων καθαρῶν καὶ σὲ καλὴ κατάσταση. Ἐάν σὲ μιά περιοχῆ ἡ φυτεμένη ἔκταση ὑπερβαίνει τὸ 15%

16. Ἀπογραφή 1971, 29.528 κάτ. (Σ. Μ.).



της καλλιερгодμενης επιφάνειας, τότε τὸ ἐργοστάσιο ἐξασφαλίζει τὴ χρῆση ἐλικοπτερου. Ἄλλα κάθε νόμισμα ἔχει καὶ τὴν ἄλλη του πλευρά. Τὸ ζαχαρότευλο ἀναστάτωσε τὰ συστήματα καλλιέργειας, χωρὶς ὅμως νὰ γίνεῖ τὸ βασικό στοιχεῖο τῆς ἐναλλακτικῆς καλλιέργειας. Διάφορες πολιτικές πιέσεις εἶχαν σάν ἀποτέλεσμα νὰ πολλαπλασιαστούν οἱ εὐεργετικοὶ τομεῖς: προκειμένου νὰ ἱκανοποιηθοῦν περισσότερο χωριά, τεμαχίστηκε ἡ δενδροφυτεμένη περιοχή καὶ κυρίως ἐπεκτάθηκαν οἱ ζῶνες καλλιέργειας σὲ ἀπόσταση πολλῶν δεκάδων χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιο, πράγμα πού συνεπάγεται μακρές καὶ δαπανηρές πορείες μέ τρακτέρ. Οἱ χωρικοί, παρ' ὅλα αὐτὰ, διαλέγοντας τοὺς σπόρους πού τοὺς χορηγήθηκαν καὶ ρυθμίζοντας κατάλληλα οἱ ἴδιοι τὰ μηχανήματα σπορᾶς EBRA, κατορθῶνουν νὰ σπειροῦν πολὺ μεγαλύτερη ἔκταση ἂν' αὐτὴ πού εἶχε ἐκμισθωθεῖ ἐπίσημα. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ θεωρητικά θυμᾶσιες ἀποδόσεις!

Στὸ ἐργοστάσιο ζαχάρεως, πρόσφατα προστέθηκε ἕνα τμήμα παραγωγῆς ζωοτροφῶν (ὑπολείματα ἐργοστασίου ζαχάρεως, ἐκπίεσμα θαμβακιοῦ). Ἀκόμη δὲν ἔγινε, ὅπως ἀπὸ καιρὸ εἶχε προβλεφθεῖ, ἡ ἀνέγερση ἐνὸς ἐργοστασίου παρασκευῆς συμπυκνωμένου γάλακτος, πού θὰ καθιστοῦσε τὸ Πλατῶ, τὸ πρῶτο ἀγροτικό συγκρότημα τῆς χώρας, καὶ θὰ ἔδινε στὴ γύρω περιοχή τὸ ρυθμὸ τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς. Οἱ πρόσφατες αὐτές ἐγκαταστάσεις ἐνισχύουν τὴν προσπάθεια πού καταβάλλεται ἀπὸ δεκαετίες γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῆς πεδιάδας τῆς Θεσσαλονικῆς—δηλαδή γιὰ τὴν ἐξυπόμηση καὶ τὴν ἀποξήρανση τοῦ δέλτα τοῦ Ἄλιανκμονα, τοῦ Ἄξιου καὶ τοῦ Γαλλικοῦ, πού ἄρχισαν πρὶν ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἄρδευση καὶ τὸν ἀναδασμὸ τῆς γῆς, πού ἄρχισε πρὶν μιὰ δεκαετία περίπου.

Οἱ διάφοροι αὐτοὶ παράγοντες καθιστοῦν τὴν περιοχή μιὰ ἀπὸ τίς πού προοδευμένες ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδος. Ἄλλα παρ' ὅλ' αὐτὰ, τὸ θάρος τῆς Ἱστορίας δὲν παύει νὰ ἔχει μεγάλη σημασία. Ἐδῶ ξαναβρίσκουμε ἀκόμη, καὶ συχνὰ στὰ ἴδια χωριά, ἐντόπιους καὶ πρόσφυγες. Βασικά, τὸ γεγονός ὅτι βρίσκεται κοντὰ ἡ Θεσσαλονικὴ, περιφερειακὴ μητρόπολις 500.000 καὶ πλέον κατοίκων, μεταβάλλει ριζικά τίς σχέσεις μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ γῆς. Λίγα χιλιόμετρα μόνο βορειοδυτικά τῆς πόλεως, ἡ Νέα Μαγνησιὰ γνωρίζει τὴν τυπικὴ ἐξέλιξη τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων, πού ἐπιπρεάζονται ἀπὸ τὸ ἀστικό περιβάλλον: ἡ μεγάλῃ καλλιέργεια δίνει τὸ προβάδισμα στὰ πρώιμα προϊόντα πού προορίζονται γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονικῆς, καὶ οἱ χωρικοὶ πούλανε μὲ αὐξανόμενο ρυθμὸ τὴ γῆ τους γιὰ ἀνοικοδόμησι. Περισσότερο ἀποκαρυσμένη (12 χλμ.), ἡ κοινότητα τῆς Σίνδου παρουσιάζει μεγαλύτερη ἀντίσταση στὴν ἀστικὴ διείδουση—ἀλλὰ κι ἐδῶ τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἔχει κερδίσει ἡ

πόλη: οἱ μισθοὶ τῶν ἐργοστασίων καὶ τῆς ἀστικῆς οἰκοδομῆς προστίθενται στὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευση ἢ στὶς ἡμέρες τῆς γεωργικῆς ἐργασίας. Τέλος, ἀνατολικά τῆς πόλεως, στὴ Νέα Ραιδεστό π.χ., ἡ σχεδὸν μονοκαλλιέργεια τοῦ σκληροῦ σίτου ἐπιτρέπει μιὰ ἀκόμη μεγαλύτερη διάσπαση τοῦ τρόπου ζωῆς καὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας: δὲν εἶναι σπάνιο, ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐκμεταλλεύσεως νὰ ἐξασκεῖ στὴ Θεσσαλονικὴ ἕνα μικρὸ ἀστικό ἐπάγγελμα (συνὰ πλανόδιος πωλητῆς), ἀφήνοντας στὴ γυναῖκα του, πού μένει στὸ χωριό, τὴ φροντίδα τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς καὶ τὴ διαδικασία τῆς συγκομιδῆς.

Ἡ ἔρευνα περιορίστηκε σὲ δύο σημαντικὲς κοινότητες τῆς δυτικῆς πεδιάδας τῆς Θεσσαλονικῆς: τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὴ Σίνδο. Ἡ Ἀλεξάνδρεια εἶναι μιὰ μεγάλῃ κομῆτολι (6.168 κάτ. τὸ 1961), στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Βεροίας, Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονικῆς. Ἡ κοινότητα ἀριθμοῦσε, στὴν ἀγροτικὴ ἀπογραφή τοῦ 1961, περίπου 1.300 γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεις, διαχωριζόμενες σὲ 5.000 ἑκτάρια (50.000 στρέμματα). Ἡ μέση ἐκμετάλλευση εἶναι 4 ἑκτάρια (40 στρέμματα), συγκεντρωμένα, μετὰ τὸν ἀναδασμὸ, σὲ ἕνα καὶ μόνο ἀροτοεμάχιο, ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον ἀρδευόμενο. Τὸ ἦμισυ τῆς ἐπιφάνειας τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως εἶναι φυτεμένο ἀπὸ θαμβάκι, 6-8 στρέμματα ἀπὸ φυτὰ γιὰ τὴν κτηνοτροφία—βασικά ἀραβόσιτο—, 3-4 στρέμματα ἀπὸ ζαχαρότευτλα καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἀπὸ σιτάρια.

Στὴ Σίνδο, κοινότητα 4.132 κατοίκων, 929 ἐκμεταλλεύσεις διαχωρίζονταν κατὰ τὸ 1961 σὲ 3.410 ἑκτάρια. Τὸ καλλιεργητικό σύστημα εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ σύστημα τῆς κοινότητας τῆς Ἀλεξάνδρειας. Προβλήματα ἀνθρώπινα δημιουργεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν ἀγρεργάτες χωρὶς γῆ, «ἀκτήμονες». Τὸ 1922, 450 οἰκογένειες, πού προέρχονταν ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη, προστέθηκαν στὶς 50 ἐντόπιες οἰκογένειες.

Μετὰ τίς προσωρινῆς ἀνακατανομῆς τῶν γαιῶν, οἱ πρόσφυγες πῆραν, μετὰ τὴν πρόσχωση τοῦ Ἄξιου (1928-1931), ὀριστικά κλήρους (42 στρέμματα) γιὰ κάθε οἰκογένεια 5-6 ἀτόμων). Ἡ χορήγηση γαιῶν συνεχίστηκε μέχρι τὸ 1942, χρονολογία τῆς τελευταίας κανονικῆς κατανομῆς τῶν γαιῶν. Ἀπὸ τότε, τὸ ἀπόθεμα τῶν κοινοτικῶν γαιῶν περιορίστηκε, καὶ νέα νοικοκυριά ἤρθαν ν' αὐξήσουν τίς τάξεις τῶν ἀκτημόνων. Ὅλ' αὐτὰ δημιουργοῦν μιὰ πολὺ συγκεκριμένη κατάσταση ἐγγείου ἰδιοκτησίας. Μιὰ μειονότητα «ἐντοπίων» πού ἔμειναν ἔξω ἀπὸ τὴν διανομὴ τῶν γαιῶν καὶ πού εἶδαν τοὺς τίτλους ἰδιοκτησίας τους νὰ ἀναγνωρίζονται μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Τοῦρκων ἕνα σύστημα κατανομῆς τῶν γαιῶν ἰσότιμο ἂν' τὴν ἀρχῇ, πού παγιωτοποίηθηκε ὅμως μέ τίς διαδοχικῆς διανομῆς καὶ κυρίως μέ τὴν προοδευτικὴ ἐξάφαιση τῶν κοινοτικῶν γαιῶν—πρόκειται γιὰ μιὰ πραγματικὴ κατά-

σταση πού προέρχεται ἐν μέρει ἀπό τὸ σύστημα κατανομῆς καί ἐν μέρει ἀπὸ τὶς ἀγοραπωλησίες. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι πολὺ κοντά, ἐπιταχύνει ἄλλωστε τὴν κινήτικότητα τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας. Καί τελικὰ αὐτὴ εἶναι πού δίνει σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ συγκριτικοῦ ἐλέγχου (région témoin) τὴν ἰδιομορφία τῆς.

### Ξάνθη: καπνὸς καί μειονότητες

Ἐκατὸν πενήντα χιλιόμετρα ἀνατολικότερα, μετὰ τὸν Νέστο, βρίσκεται ἕνας νέος κόσμος. Δὲν εἶναι μόνον διαφορετικὸ τοπίο: στὰ βόρεια, ἡ βαρεῖα ράχη τῆς Ροδόπης συνοδεύει τὸν ταξιδιώτη πού ἀκολουθεῖ τὴν παλιὰ Ἐγνατία οδὸ, ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη· στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ, ἡ προσχωσιγενὴς πεδιάδα τοῦ Νέστου, χαμηλὴ, ἀνθυγιεινὴ, διακεκομμένη ἀπὸ σειρὰς λεύκες, πού πίσω τους κρύβονται τὰ χωριά. Ἄλλὰ ἐδῶ, οἱ ἄνθρωποι κυρίως εἶναι διαφορετικοί. Εἶμαστε στὴ Θράκη, πού εἶχε ἐξαιρεθεῖ τὸ 1923 ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν μειονοτήτων. Οἱ Τούρκοι βέβαια μπόρεσαν νὰ μείνουν, ἀλλὰ δὲν ἐμποδίστηκε ἡ ἀφιξὴ Ἑλλήνων προσφύγων. Καί τὰ χωριά μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ ἀναγνωρίσει ἐύκολα: μικτὰ χωριά, μὲ συνοικίες γκαρσιμένες, τούρκικα χωριά μὲ ἄβλιους μιναρέδες, ἑλληνικὰ χωριά χτισμένα μὲ σχέδιο «ντάμας» (en damier), χαρακτηριστικὸ τῶν προσφυγικῶν ἐγκαταστάσεων.

Γιὰ νὰ ὀλοκληρώσουμε τὸ μωσαϊκὸ<sup>17</sup> τῶν ἐθني-

17. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ ἐδῶ νὰ κάνουμε μιά διευκρίνηση. Ἐθνικὲς ὁμάδες ἢ ἐθνικὲς μειονότητες δὲν ὑπάρχουν στὴν Ἑλλάδα. Ὅπως ἀποδείχθηκε καί μὲ τὴν τελευταία ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ Ἑλλάδα, ἀπὸ ἀποψη ἐθνολογικῆς συνθέσεως, παρουσιάζει τὴ μεγαλύτερη ὁμοιογένεια. Τὴν ἀποψη αὐτὴ δέχονται καί ξένοι ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Γάλλος ἀνθρωπογεωγράφος, καθηγητῆς André Blanc, πού σὺν ἔργου του *Geographie dans l'Asie* γράφει τὰ ἑξῆς: «τὸ πῶς ἐνομοιώνει, τὸ πῶς ὁμοιογένη (ἀπὸ ἀποψη γλώσσας καί θρησκείας) κράτος, εἶναι τὸ ἑλληνικόν». (André Blanc, *Geographie des Balkans*, PUF, Paris, 1965, p. 48). Ἡ μόνη μειονότητα, πού ὑπάρχει στὴν Ἑλλάδα καί πού εἶναι ἀναγνωρισμένη, εἶναι ἡ μουσουλμανικὴ, στὴ Δυτικὴ Θράκη. Ἡ μειονότητα αὐτὴ, πού σφραγισα μὲ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης (1923) ἔχει θρησκευτικὸ καί ὄχι ἐθνικὸ χαρακτήρα, ἀποκαλεῖται «τουρκικὴ μειονότητα» ἢ «τουρκικὴ κοινότητα». Οἱ ὄροι ὅμως αὐτοὶ δὲν ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, ἡ ὁποία μιλάει καθαρὰ γιὰ «μουσουλμανικὴ» θρησκευτικὴ καί ὄχι «τουρκικὴ ἐθνικὴ μειονότητα». Οἱ μουσουλμάνοι τῆς Δ. Θράκης εἶναι ὅλοι Ἑλλήνες ὑπῆκοοι. Τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς μειονότητος σὰν τουρκικῆς δὲν μποροῦμε νὰ τὸν δεχθῶμε καί μόνον ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικὴ κατάσταση ἡ μουσουλμανικὴ μειονότητα περιλαμβανέται στοὺς κόλπους τῆς ὄχι μόνον Τούρκου σὺν γένους, ἀλλὰ καί Πομάκου καί Ἰβγγαγίου. Οἱ Πομάκοι οὐτε ἐθνολογικὰ οὐτε γλωσσικὰ ἀνήκουν στοὺς «Τούρκους» τῆς Θράκης, γιὰτὶ ἡ γλώσσα τους εἶναι σλαβικὴ, μὲ πλῆθος ἐλληνικὰ στοιχεία. Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ Πομάκοι ἐξομοιώνουν τοὺς βαλκάνιους μὲ τοὺς «Τούρκους», ὅπως ἀναφέρει καί ὁ G. Burgel, ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου συμπαθεῖς στοὺς Νεοτούρκους, πού τοὺς παρο-

κῶν καί θρησκευτικῶν ὁμάδων, πρέπει νὰ ὑπολογίσουμε καί τοὺς Πομάκους, βουλγαρόφωνους καί ἐξισλαμισθέντες, πού κατοικοῦν στὴν ἑλληνικὴ καί βουλγαρικὴ Ροδόπη. Ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν προπαγάνδα τῆς Ἄγκυρας, ἐξομοιώνουν τοὺς βαλκάνιους τοὺς μὲ τοὺς Τούρκους τῆς πεδιάδας. Τέλος, διάφορες ὁμάδες νομάδων—Ἑλληνες Σαρακασάνοι, γύφτοι (τσιγγάνοι), μουσουλμάνοι ἢ ὀρθόδοξοι—ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα γύρω ἀπ' τὰ χωριά καί συνδυάζουν ἀπὸ τότε τὴ γεωργικὴ δραστηριότητα μὲ τὶς ἐπιβιώσεις τῆς ποιμενικῆς τύπου οἰκονομίας τους.

Οἱ μουσουλμάνοι, ἂν καί ἐδῶ εἶναι πολὺ λίγοι ἀπ' ὅ,τι εἶναι στὸ διαμέρισμα τῆς Κομοτηνῆς, δηλαδή ἀνατολικότερα, ἀποτελοῦν ὥστόσο σοβαρὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ διοίκησι. Ἡ ἑλληνικὴ διοίκησι, θέλοντας νὰ δεῖξει καλὴ θέλησι ἐναντι τῶν μειονοτήτων, πολλαπλασιάζει τὶς κοινωνικὲς ἐπενδύσεις (ἀγροτικὰ ἰατρεῖα, βρεφικὸι σταθμοί) στὰ τούρκικα χωριά, πρὸς μεγάλη ἀνησυχία τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ πού πιστεύει ὅτι ἀδικεῖται. Ἄλλὰ ἡ στάσι αὐτὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἀμφισβητεῖται: ὅλοι οἱ γραμματεῖς κοινοτήτων, γιὰ παράδειγμα, εἶναι Ἑλληνες. Τελικὰ, οἱ ἑλληνικὲς ἀρχὲς προσέχουν ἰδιαίτερα τὸ θέμα τῆς ἀνίσις κινήτικότητος τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ὁμάδων. Οἱ Ἑλληνες φεύγουν (πρὸς τὴ Θεσσαλονικὴ, τὴν Ἄθηνᾶ ἢ τὴ Γερμανία) καί οἱ πρόσφατες προσπάθειες γιὰ ἐποικισμὸ τοῦ βουνοῦ ἀπὸ ὀρθόδοξες οἰκογένειες ἀπέτυχαν. Παρὰ τὸ ρεῦμα ἀναχωρήσεων πρὸς τὴν Τουρκία, σὰν συνέπεια τῶν γεγονότων τῆς Κύπρου, οἱ μουσουλμάνοι λίγο ἐπιηράζονται ἀπὸ τὴ μετανάστευσι πρὸς τὸ ἐξωτερικόν, καί τὰ ποσοστὰ τῶν γεννήσεων εἶναι πολὺ πῶς ὑψηλὰ ἀπ' ὅ,τι τῶν Ἑλλήνων. Ἡ μεγάλη ἀνησυχία τῶν Ἑλλήνων εἶναι ὅτι στὴν Ξάνθη, ὅπως καί στὴν Κομοτηνὴ, οἱ Τούρκοι ἀρχίζουν νὰ ἀποτελοῦν τὴν πλειονότητα.

Τὸ ἄλλο στοιχεῖο ἰδιομορφίας εἶναι ἕνας παράγοντας ἐνότητος: παντοῦ ὁ καπνὸς κατέγει μιά καλὴ θέσι, ἂν ὄχι τὴν πρώτη, στὸ καλλιεργητικὸ σύστημα, καί ἀποτελεῖ τὴν κύρια πηγὴ ἐισοδημάτων ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευσι. Στὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ, τὰ μικρὰ φύλλα, προσεχτικὰ περασμένα, στεγνώνουν στὸν ἥλιο, τοποθετημένα πάνω σὲ πλαίσια, μπροστὰ στὰ σπιτία.

Ἡ παράδοσι σχετικὰ μὲ τὸν καπνὸ εἶναι πολὺ παλιὰ, ἀφοῦ τὸν καιρὸ τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀνατολικοῦ καπνοῦ (Μπασμάς) ὑπῆρξε πηγὴ πλοῦτου γιὰ τὴν περιοχὴ, παράλληλα πρὸς τὴν ἐκτατικὴ οἰκονομία τῶν τσιφλικῶν (καλλιέργεια δημητριακῶν καί κτηνοτροφία βοοειδῶν). Ἐκείνῃ τὴν ἐποχῇ, ἡ Ξάνθη ἦταν ἕνα

σπάζουν χιλίες δυσκολίες, κάθε φορὰ πού ζητᾶνε νὰ πᾶνε στὴν Τουρκία. Ἐπομένως, ἡ ἐπωνυμία «Τούρκοι» καλύπτει ἕνα ἐθνολογικὸ ποικίλο ἀθροισμα τουρκοφῶνων καί μὴ τουρκοφῶνων μουσουλμάνων (Σ.Μ.).

σημαντικό διεθνές κέντρο έμποροποιήσεως του καπνού, όπως αποδεικνύεται από τις παλιές δερμάτινες επιγραφές άγγλικών και άμερικανικών εταιρειών, στα παλιά ιδιωτικά ξενοδοχεία της πόλεως. Σήμερα, όμως αυτές οι δραστηριότητες έχουν συγκεντρωθεί στην Καβάλα, και κυρίως στη Θεσσαλονίκη.

Άλλά η καλλιέργεια του καπνού έχει επεκταθεί σε όλες τις καλλιεργήσιμες γαίες: από το 1963, όλοι οι χωρικοί μπορούν να ζητήσουν άδειες καλλιέργειας, οι οποίες μέχρι τότε δίνονταν μόνο στους Τούρκους χωρικούς, ή στους Έλληνες που είχαν εξαγοράσει τουρκικές γαίες. Η καλλιέργεια του καπνού καμπακούλακ, κατώτερης ποιότητας αλλά μεγαλύτερης απόδοσης, είχε σαν συνέπεια να ζημιωθούν τα ανατολικά καπνά. Αυτό έγινε στις τοποθεσίες που μόνον μάλλον πιστές στά καπνά ποιότητος, που είναι πολύ άρωματικά και με μικρά φύλλα: στο Djebel<sup>18</sup> (οι όροσειρές της Ροδόπης στα όρια της Ξάνθης), στον Πρώτο Γιακά<sup>19</sup> (το πρώτο ύψωμα) στην παρωχητή της πεδιάδας, υπάρχουν γαίες πλούσιες, φυτεμένες με πλατυφυλλο καπνό: Όθας Κάμπος, περιοχή Γενησσέας (Σχ. 3).

Έχουν μελετηθεί τέσσερις κοινότητες συγκριτικού έλέγχου στην περιοχή. Πρώτα πρώτα στο θουνό, ο Έχινος, έδρα μιας μεγάλης κοινότητας (δύο οικισμοί) με περισσότερους από 3.000 κατοίκους το 1961. Ο Έχινος, κεφαλόχωρο, έδρα των πομακοχωριών που βρίσκεται στην έπιτρούμενη στρατιωτική ζώνη, υποδέχεται τον επισκέπτη από το ύψος των γεροκτισμένων σπιτιών του, ύστερα από μια σύντομη διαδρομή ανάμεσα σε λόφους που είναι ύποσκαμμένοι από τη διάβρωση. Έδω βασιλεύουν άποκλειστικά ο καπνός και το σύστημα της μικρής άγροτικής έκμεταλλεύσεως: το 1961, 737 άγροτικές έκμεταλλεύσεις μοιράζονταν σε 543 εκτάρια. Η δημογραφική έκρηξη,<sup>20</sup> ή παντελής σχεδόν άπουσία έξωτερικής μεταναστεύσεως οδήγησαν σε μία τέλεια επίδειξη της καταστάσεως, και αναγκάζουν τους παλαιότερους να αναπολούν το παρελθόν που το νομίζουν χρυσή εποχή. Πραγματικά, πριν άπ' την προσάρτηση στην Έλλάδα, το σύστημα καλλιέργειας φαίνεται ότι λειτουργούσε περισσότερο άρμονικά:

ο καπνός συνδυαζόταν με το καλαμπόκι, ένα μεγάλο κοπάδι γιδιών έδινε καλό λίπασμα για τον καπνό (ούρα) και ο παστοურμάς (καπνιστό κρέας) βελτίωνε το συνηθισμένο διαιτολόγιο από χυλό (κατοσμάκ) και καλαμποκισιο ψωμί (μπομπότα). Μετά το 1922, άπαγορεύθηκε η βοσκή στο δάσος και γι' αυτό περιορίστηκαν οι δυνατότητες διατροφής των ζώων. Έτσι, μπροστά στη δημογραφική πίεση, το καλαμπόκι παραμερίστηκε προς χάρη του καπνού. Σήμερα, και το ελάχιστο καλλιεργήσιμο άγροτεμάχιο έκχερωσώθηκε, και φυτεύεται άποκλειστικά καπνός, σε θάρους της συντηρήσεως των έδαφών. Και κάτι πολύ πιο σοβαρό: τα εισοδήματα σε χρήμα αύξήθηκαν, αλλά σε αυτή την κλειστή κοινωνία δεν έπεφταν καμιά αισθητή βελτίωση στη διατροφή: τα χρήματα άποταμιεύθηκαν με τον φόβο ή με την έλπίδα μιας καλύτερης πολιτικής καταστάσεως (έπιστροφή στην Τουρκία).

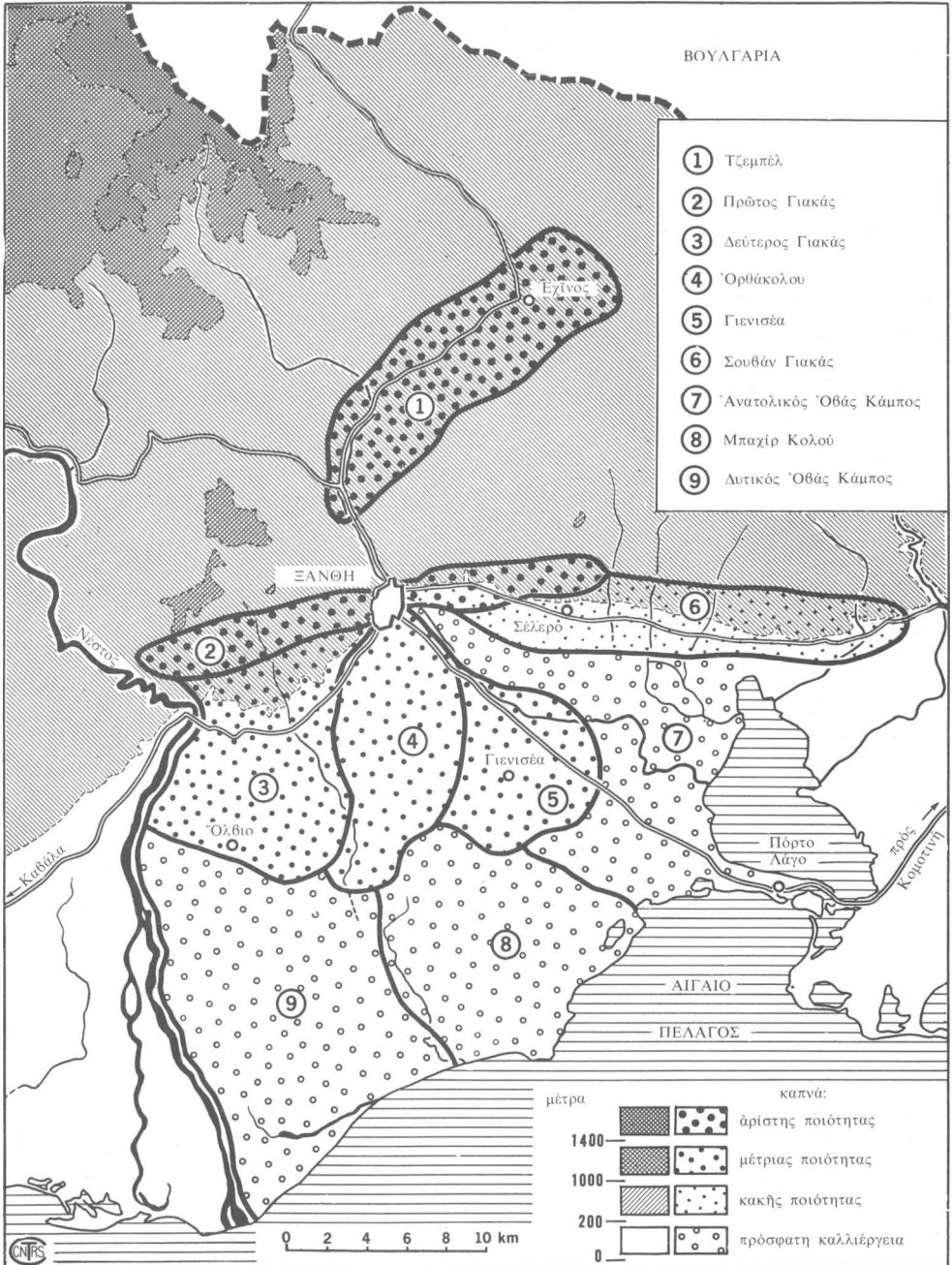
Μέσα στην πεδιάδα, διαλέχτηκαν δύο χωριά. Όχτώ χιλιόμετρα ανατολικά της Ξάνθης, το Σέλερο είναι μία κοινότητα με περισσότερους από 3.000 κατοίκους, που συγκεντρώνει 8 οικισμούς (localités), άπ' τους όποιους οι 7 έχουν καθαρά τουρκικό πληθυσμό, ενώ ο ένας έχει πληθυσμό μικτό, έλληνο-τουρκικό. Η έδρα της κοινότητας άρμυθι 1.300 κατοίκους και 270 οικογένειες, όλες τουρκικές, 238 άγροκαλλιεργητές έχουν άδεια καλλιέργειας καπνού. Ο καπνός έχει παλαιά παράδοση στο χωριό: τον 19ο αιώνα, τον καλλιεργούσαν στα κατοφερή έδάφη της παρωχής της Ροδόπης (Πρώτος Γιακάς), σε συνδυασμό με την κτηνοτροφία μικρών ζώων (προβάτων ή γιδιών). Τα ζώα τα μαντρώνανε για ένα μήνα σ' ένα άγροτεμάχιο καπνού. Σήμερα προτιμούν να φυτεύουν στους άγρους της πεδιάδας, όπου οι τιμές των κτηνών είναι κάπως κατώτερες, αλλά ή άπόδοση πιο ύψηλη. Άλλωστε ή οικονομία της άγροτικής έκμεταλλεύσεως είναι ποικιλόμορφη έδω. Άς πάρουμε για παράδειγμα ένα χωρικό του χωριού Σέλερο: 60 έτών, ζει με τη γυναίκα του, την πεθερά του και τα τρία παιδιά του, ηλικίας 19, 14 και 8 έτών. Είναι κάτοχος 22 στρεμμάτων, που είναι χωρισμένα σε 6 άγροτεμάχια: 4 στρέμματα φυσικά λιβάδια, 3 στρέμματα τριφύλλι, 3 στρέμματα φυτεμένα με καπνό - καλαμπόκι - σιτάρι, σύμφωνα με την έφαρμοζόμενη άμειψισπορά, 4 στρέμματα μισά τριφύλλι - μισά καπνός έναλλακτικά, 6 και 2 στρέμματα φυσικά λιβάδια. Επί πλέον, νοικιάζει 7 στρέμματα από έναν ιδιοκτήτη του χωριού, που έχει άδεια καλλιέργειας για 20 στρέμματα, αλλά φυτεει μόνο τα 8. Διαθέτει άκόμη 3 άγελάδες και ένα άλογο.

Στην άλλη άκρη της πεδιάδας, 10 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Ξάνθης, το Όλθιο, χωριό προσφύγων, άριθμούσε το 1961, 621 κατοίκους. Την ίδια χρονολογία, 140 καλλιεργητές μοιράζονταν

18. Cebel = τουρκικά σημαίνει θουνό (Σ.Μ.).

19. Γιακά = τουρκική λέξη που σημαίνει ύψωμα. (Σ.Μ.)

20. Το ποσοστό γεννητικότητας ξεπερνάει το 40%, το ποσοστό θνησιμότητας είναι κατώτερο του 10%, παρ' όλη τη σύφιλη, που είχε μορφή ένδημική. Στην πληροφορία αυτή του καθηγητή Bugel πρέπει να προσθέσουμε ότι ή σύφιλη είχε πράγματι ένδημη μορφή στα πομακοχώρια μέχρι το 1955 ή άκριβέστερα το 1960. Άπό τότε, «έπεσε ή πενικιλίνη και την ξεπύκωσε», όπως μās είπε χαρακτηριστικά ένας γιατρός της Ξάνθης. Παρ' όλα αυτά, περιπτώσεις σφυηλιδίων υπάρχουν άκόμη, όπως μās πληροφορούν οι άγροτικοί γιατροί του «Πομακοσταν», όπως λέγονται τα πομακοχώρια στην περιοχή εκείνη.



ΣΧΗΜΑ 3. Η παραγωγή του καπνού στην Ξάνθη

περίπου 624 εκτάρια. Ο μέσος κλήρος λοιπόν είναι αίσθητα σημαντικότερος άπ' ό,τι στο Σέλερο (4,4 έναντι 2,4 εκτάρια), αλλά το σύστημα καλλιέργειας είναι το ίδιο: κυνός, δημητριακά και κτηνοτροφία. Τέλος, μελετήθηκε και ή ίδια ή πόλη της Εσθθνης, γιατί συνδέεται στενά με τη γεωργική ζωή της περιοχής. Τό 1961 άριθμούσε 28.000 κατοίκους και επί ενεργού πληθυσμού 11.000 περίπου, τό ένα πέμπτο ζούσε από τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Τήν ίδια εποχή, υπήρχαν 1.566 περίπου γεωργοκαλλιεργητές πού δέν απογράφηκαν και πού καλλιεργούσαν 3.735 εκτάρια, τών οποίων φυσικά τό μεγαλύτερο μέρος δέν θρίσκονταν μέσα στα κοινοτικά όρια.

Τέλος, στους πορτοκαλεώνες της Κορίνθου μέχρι τούς ελαιώνες της Ζακύνθου, στο Ξαχαρότευτλο της Σίνδου μέχρι τόν καρπό της Θράκης, θρίσκονται όλες οι προσφερόμενες δυνατότητες της ελληνικής γής. Άλλά περισσότερο και από τούς φυσικούς πόρους, οι άνθρωποι είναι πού διαφέρουν: ό Βυζαντινός ευγενής γαιοκτήμονας (gentleman-farmer) της Ζακύνθου μέχρι τόν πομάκο δήμαρχο τού Έχθου, κλεισμένο μέσα στην άξιοπρεπή και περήφανη μιζέρια του· ό γεωργιανός πρόσφυγας, χωρικός χωρίς επάγγελμα, τών Γεωργιανών μέχρι τόν δικηγόρο-τυροκόμο, άρχηγό τού μακεδονίτικου τσιφλικιού· αυτές είναι οι όψεις της άγροτικής Έλλάδας με τά ίδια χαρακτηριστικά όπως έχουν διαμορφωθεί έδω και αϊώνες, και με τίσ άλλαγές πού μεσολάβησαν τίσ τελευταίες δεκαετίες. Με δυό λόγια, χωρίς να πιστεύουμε ότι εκθέσαμε όλες τίσ έλλειψεις και τίσ ανισότητες πού παρουσιάζει ή ύπαιθρος, όστόσο μπορέσαμε να δώσουμε μιá αντιπροσωπευτική εικόνα τού ελληνικού άγροτικού κόσμου.

## II. οι ανισότητες στις δομές τής έγγείου ιδιοκτησίας

### 1) Η μέθοδος έρευνας

Η ποικιλία και τό πλήθος τών τοπικών παραδειγμάτων δέν επιτρέπουν τη μέθοδο τής μονογραφίας, τής οποίας άλλωστε ή άξία έχει άποδειχθεί.<sup>21</sup> Άπό τήν άλλη μεριά, ή έλλειψη ενός συγχρόνου κτηματογραφικού στοιχείου άποκλείει κάθε συστηματική σύγκριση.<sup>22</sup> Τελικά, ή πό βα-

σική πηγή φαίνεται πός είναι οι δηλώσεις πού όφειλουν να κάνουν κάθε χρόνο άπαραίτητα οι πελάτες τής Άγροτικής Τράπεζας, σχετικά με τήν έκταση και τήν κατανομή τής άγροτικής τους εκμεταλλεύσεως.<sup>23</sup> Αυτές οι δηλώσεις συγκεντρώνονται με βάση τόν τόπο διαμονής τού άγροκαλλιεργητή. Σχετικά όμως με τη φύση τού στοιχείου αυτού μπορούν να γίνουν πολλές παρατηρήσεις:

—Άυτοί πού έχουν μικρή άγροτική ιδιοκτησία (micro-fundiaires) δέν είναι πελάτες τής Άγροτικής Τράπεζας: οι άνάγκες τους είναι πράγματι πολύ περιορισμένες και ή έγγύηση πού μπορούν να προσφέρουν είναι ελάχιστη. Έτσι, ξεφεύδουν πολύ συχνά από τό τραπεζικό κύκλωμα και γίνονται λεία τών ιδιωτών δανειστών.

—Οι δηλωμένοι πόροι είναι και π' άρχην διογκωμένοι, γιατί πρόκειται για έγγύηση πού εξασφαλίζει ένα δάνειο. Οι γεωπόνοι τής Τράπεζας δέν άρκουν για να διενεργήσουν συστηματικούς έλέγχους επί τόπου, και τελικά τά δάνεια δίνονται περισσότερο με βάση τη συνένεια στις προηγούμενες εξοφλήσεις και όχι τήν πραγματική εκτίμηση τής άγροτικής εκμεταλλεύσεως.

—Οι πελάτες τής Τράπεζας διαχωρίζονται σε «μεμονωμένους» και σε «συνεταιρισμένους». Οι ελληνικοί συνεταιρισμοί δέν είναι στην πραγματικότητα παρά οργανισμοί άνασυγκεντρώσεως, οι όποιοι διευκολύνουν τίσ σχέσεις τών καλλιεργητών και τής Άγροτικής Τράπεζας. Παρά τόν μέτρο αυτό ρόλο, οι συνεταιρισμοί φοβίζουν πολλούς μεγάλο-ιδιοκτήτες, οι όποιοι προτιμούν να συναλλάσσονται άτομικά με τήν Τράπεζα. Υπάρχουν όμως επίσης και πολύ κλειστοί «συνεταιρισμοί» πλουσιών, πού προτίμησαν να έμπιστευθούν τά συμφέροντά τους σ' έναν διαχειριστή (στή Μυτιλήνη κυρίως). Καλό λοιπόν είναι να μη λαμβάνονται ύπ' όψη μόνον οι δηλώσεις τών συνεταιρισμένων.

—Τέλος, ή έπιφάνεια πού δηλώθηκε ότι έχει σπαρεί μπορεί να μήν είναι έπαρκής για έγγύηση. Για παράδειγμα, μιá παρεξήγηση μεταξύ τού γεωπόνου τής Τράπεζας και τού χωρικού μπορεί να γίνει αίτια να υπάρξουν διαφορές στο θέμα τής

23. Η Άγροτική Τράπεζα τής Έλλάδος διαθέτει τό πιο πυκνό τραπεζικό δίκτυο τής χώρας. Έκτός από τίσ συνθησιακές συναλλαγές, χάρη σ' ένα προνομιακό επιτόκιο, έχει ένα είδος μονοπωλίου δανείων στους χωρικούς, και επί πλέον χορηγεί σε είδος λίπασμα, σπόρους, και άντικρυσταγματικά παράγωγα. Παιζει σημαντικό ρόλο στη συγκεντρώση τής συγκομιδής. Στηρίζόμενη σε κεφάλαια τού κράτους, ή Άγροτική Τράπεζα άντιμετωπίζει μόνιμα οικονομικές δυσκολίες, λόγω τής ισχύοντος τών καταθέσεων και κυρίως τής καθυστέρησης στην εξοφλήση τών χρεών.

Λαμβάνοντας όψθν τόν πολιτικό και κοινωνικό ρόλο τού γεωργικού κόσμου, οι διάφορες κυβερνήσεις όχι μόνο έδωσαν παρτάσεις στην προθεσμία εξοφλήσεως τών χρεών, αλλά προχόρησαν άκομη και σε διαγραφή τών γενικών χρεών. Η τελευταία έγινε τό 1968.

21. G. Burgel. *Poblia*, όπ.π. (Σ.Μ.).

22. Στην Έλλάδα δέν υπάρχει κτηματολόγιο, εκτός από τίσ περιοχές όπου έχουν εγκατασταθεί πρόσφυγες τής Μικράς Άσίας, δηλαδή στη Μακεδονία, τη Θράκη, και σε μερικά νησιά τής Δωδεκανήσου: Ρόδο, Κόσ και Λέρο. (Η πληροφορία αυτή έχει δοθεί από τόν E. Kolodny.) Η κατάσταση αυτή εξακολουθεί να υπάρχει από τήν εποχή τής κατανομής τών γαιών, και δέν λαμβάνονται όψθνη ούτε οι πωλήσεις και οι άγορές, ούτε οι διαδοχές.

ἐκτιμήσεως τῆς ἐπιφάνειας πού ἔχει σπαρεῖ: ἐάν ὁ γεωπόνος κρίνει ὅτι 3 κιλά σπόρου κατά στρέμμα εἶναι ἀναγκαῖα γιά μιὰ ὀρισμένη καλλιέργεια, ἐνῶ ὁ χωρικός ζητάει 5 κιλά, ὁ χωρικός ὑπερεκτιμᾷ στή δῆλωσή του τήν ἐπιφάνεια πού πραγματικά θά σπείρει κι ἔτσι θά μπορέσει νά σπείρει βέβαια 5 κιλά κατά στρέμμα, ἀλλά μέ τόν τρόπο αὐτό δέν θά ἔχει πιά τή δυνατότητα νά ἀπαιτήσῃ σπόρους γιά ἓνα μέρος τῆς ἐκμεταλλεύσεώς του, τό ὅποιο κατ' ἀρχήν καλύπτεται ἀπό τούς σπόρους πού ζήτησε.

Ἔτσι, προσφεύγει στήν ἰδιωτική τοκογλυφία. Κατά τόν ἴδιο τρόπο, στήν πεδιάδα τῆς Σίνδου, τό σιτάρι δέν συνιστᾶται γιά τίς ἀρδευόμενες γαῖες (ἡ ἀρδευση καθυστερεῖ τή συγκομιδή καί κάνει τό στάχυ πολύ βαρῦ, εὐάλωτο στό βόρειο ἄνεμο, τόν Βαρδάρη, πού τό ρίχνει). Ὁ χωρικός, γιά νά ἔχει λιπᾶσματα, πρέπει νά κάνει δῆλωση γιά τήν προμήθεια σπόρων κριθαριοῦ, τήν ὁποία ἀποδέχεται ἡ Τράπεζα.

## 2) Ἡ γενική διάθρωση τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως

Οἱ ἀγροκαλλιεργητές ἔχουν χωρισθεῖ σέ τρεῖς κύριες κατηγορίες: τούς μικροἰδιοκτῆτες ἢ ἀγροκαλλιεργητές 20 στρεμμάτων καί λιγότερο, τούς μέσους ἀγροκαλλιεργητές τῶν 20-69 στρεμμάτων, καί τούς μεγάλους καλλιεργητές 70 στρεμμάτων καί ἄνω. Βέβαια, ὄλες αὐτές οἱ καταστάσεις εἶναι προφανῶς σχετικές μέ τή γενική κατάσταση τῆς χώρας: ἡ μέση ἑλληνική ἀγροτική ἐκμετάλλευση δέν ξεπερνᾶσε τά 36 στρέμματα τό 1961. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τή συχνά πολύ μικρή ἀγροτική ἰδιοκτησία σέ ὀρισμένες περιοχές καί τίς ἀνασυγκεντρώσεις στή μέση κατηγορία, διακρίνουμε δύο ὑποομάδες μεταξύ τῶν μικρο-ἰδιοκτητῶν (10 στρεμμάτων καί κάτω) (10-19 στρέμματα), καί τῶν μέσων ἐκμεταλλευτῶν (20-39 στρεμμάτων) (40-69 στρέμματα). Τέλος, μέ βάση τή ρευστότητα τῶν νομικῶν σχέσεων μεταβίβασης τῆς γῆς γίνεται ἡ διάκριση μεταξύ ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως καί ἰδιοκτησίας, πού εἶναι συχνά δύσκολη γιατί οἱ δύο ἔννοιες στήν Ἑλλάδα συγχέονται.

Ὁ πίνακας 1 δείχνει πόσο πολύ μικρός εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν «μεγαλοἰδιοκτητῶν». Δέν ξεπερνᾶν ποτέ τό 7% τοῦ συνόλου, ἐκτός ἀπό δύο περιπτώσεις πολύ εἰδικές: ἡ πόλη τῆς Ζακύνθου (22,7%) καί τὰ χωριά τῆς πεδιάδας τῆς Βέροιας καί τῆς Θεσσαλονίκης (Πλάτανος=17,5%, Σίνδος 17,2%).

—Σέ κάθε περιοχή ὁ ἀριθμός τῶν μικρο-ἰδιοκτητῶν φαίνεται πῶς σημαντικός στίς πόλεις παρά στήν ὑπαίθρο. Ἡ μόνη ἀξιοσημειώτη ἐξαιρέση παρουσιάζεται στή Ζακύνθο (33,3% μόνο μικρο-ἰδιοκτητῶν στήν πόλη, 44,1% στό Γαϊτάνι). Στή φρουτοπαραγωγική ὄμως περιοχή τῆς Μακε-

δονίας, ὑπάρχουν 82,2% μικρο-ἰδιοκτῆτες στή Νάουσα, 52,8% στή Βέροια ἐναντί 24,2 στήν Ἐπισκοπή, στή ζώνη τῶν μεγάλων καλλιεργειῶν τῆς Θεσσαλονίκης, 34,2% στή μεγάλη κομποπολι τῆς Ἀλεξάνδρειας, 12,2% στόν Πλάτανο, 4,2% στή Σίνδο: τό ἴδιο συμβαίνει καί στήν περιοχή τοῦ καπνοῦ: 68,7% τῶν μικρῶν καπνοκαλλιεργητῶν στήν πόλη τῆς Ξάνθης ἐναντί 38,7% στό Σέλερο καί 3% στό Ὀλβιο. Ἀλλά ὁ Ἐχίνος, ὅπου ἡ δημογραφική πίεση καί ὁ ἀγροτικός τεμαχισμός βρίσκονται σέ πολύ ὑψηλά ὄρια, κατέχει τό ρεκόρ: 93,5% τῶν καλλιεργητῶν ἔχουν λιγότερα ἀπό 20 στρέμματα, ἀπό τούς ὁποίους 38% λιγότερα ἀπό 10 στρέμματα.

Τέλος, καί πλήρως ἀνασυγκρότηση ἐπιχειρεῖται στίς μέσες κατηγορίες (20-70 στρέμματα). Σέ 13 κοινότητες πού μελετήθηκαν, οἱ καλλιεργητές μέσων γεωργικῶν ἐκμεταλλεύσεων ἀποτελοῦν σέ 7 περιπτώσεις περισσότερο ἀπό τό ἡμισιο τοῦ συνόλου, ἐνῶ σέ 9 περιπτώσεις περισσότερο ἀπό 40%.

Φαίνεται λοιπόν ὅτι, σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων, ἡ κατανομή θρίσκει τήν ἐξήγησή της ὄχι μόνο σέ εἰδικές καταστάσεις (μεγάλοι ἰδιοκτῆτες πού διαμένουν στήν πόλη τῆς Ζακύνθου, ἰσχυρή δημογραφική πίεση στόν Ἐχίνο), ἀλλά καί σέ καταστάσεις γενικότερες: ἀντίθεση πόλεως - ὑπαίθρου, ἀντίθεση μεταξύ τῶν ζωῶν τῶν μεγάλων καλλιεργειῶν (πεδιάδα Βέροιας καί Θεσσαλονίκης), ὅπου οἱ μεγάλοι καί μέσοι ἰδιοκτῆτες εἶναι πολυαριθμότεροι καί οἱ ζῶνες τῶν ἐξειδικευμένων καλλιεργειῶν εὐνοικότερες γιά τούς μικρο-ἰδιοκτῆτες. Γιά τήν ὑπό ἐκμετάλλευση ἔκταση, οἱ διαφορές δέχονται. Τό μέρος πού κατέχουν οἱ μεγάλες ἐκμεταλλεύσεις ξεπερνᾶει συχνά τά 20-30% τῆς συνολικῆς ἐκτάσεως, ἐκτός ἀπό τίς περιοχές τῶν δενδροκαλλιεργειῶν (Κόρινθος, Γαϊτάνι, Νάουσα, Ἐπισκοπή) καί τὰ θρακικά καπνοχώρια (Σέλερο, Ὀλβιο, Ἐχίνος). Οἱ σημαντικότερες διαφορές μεταξύ τῶν ἀριθμῶν τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν καί τῆς ἐκτάσεως πού αὐτοί ἐκμεταλλεύονται, παρουσιάζονται σέ τρεῖς πόλεις: τήν Ξάνθη, ἀντίστοιχα 6,2% καί 54%, τή Ζακύνθο 22,7% καί 67,3%, τή Βέροια 4,2% καί 32,8%. Οἱ δύο ἀνισότητες, οἱ σημαντικότερες, παρατηροῦνται λοιπόν σέ δύο περιοχές μέ πολύ διαφορετικό πεπρωμένο: ἡ Ζακύνθος διέφυγε τήν τουρκική κατοχή καί τό καθεστῶς τοῦ τσιφλικιοῦ, ἡ Ξάνθη ἀπελευθερώθηκε ἀπό τόν ξένο ζυγο μετά τόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο καί «στεγάζει» ἀκόμα μιὰ τουρκική μουσουλμανική μειονότητα. Πραγματικά, ὁ διαφοράς εἶναι λιγότερο αἰσθητές ἄπ' ὅσο φαίνονται. Τό σημαντικότερο μέρος τῶν μεγάλων ἐκτάσεων φαίνεται συνδεδεμένο μέ τό γεγονός ὅτι δέν ὑπῆρξε διακοπή στήν ἱστορική συνέχεια. Λόγω τῆς υπάρξεως τῆς τουρκικῆς κοινότητας στήν Ξάνθη, ἓνας μικρός ἀριθμός τσιφλικιῶν κατόρθωσε νά διατηρηθεῖ, χωρίς ὄμως ν' ἀποφραχθεῖ



ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Κατανομή τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων

	Ἀριθμὸς περιπτώσεων πού μελετήθηκαν <sup>1</sup>	% τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκμεταλλεύσεων					70 καὶ ἄνω
		Κάτω τῶν 10 στρεμ.	10-19 στρέμ.	Κάτω τῶν 20 στρεμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	
Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	130	—	—	62,9	22,2	12,0	2,7
συνεταιρισμένοι	103	—	—	65,9	21,6	8,2	4,1
σύνολο	233	—	—	64,3	21,9	10,2	3,4
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	36	—	—	6,0	33,3	27,2	33,3
συνεταιρισμένοι	47	—	—	60,6	24,2	3,0	12,1
σύνολο	83	—	—	33,3	28,7	15,1	22,7
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	37	—	—	44,1	41,1	11,7	2,9
Βέροια (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	48	25,8	41,9	67,7	12,9	12,9	6,5
συνεταιρισμένοι	45	15,3	25,6	40,9	48,7	7,6	2,5
σύνολο	93	20,0	32,8	52,8	32,8	10,0	4,2
Νάουσα (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	24	57,8	26,3	84,1	15,7	—	—
συνεταιρισμένοι	70	53,3	28,3	81,6	11,6	5,0	1,6
σύνολο	94	54,4	27,8	82,2	12,6	3,7	1,2
Ἐπισκοπή (Βέροια)							
ἀπομονωμένοι	12	—	—	41,6	50,0	8,3	—
συνεταιρισμένοι	58	—	—	20,3	50,0	27,7	1,8
σύνολο	70	—	—	24,2	50,0	24,2	1,5
Πλάτανος (Βέροια)	61	—	—	12,2	40,3	29,8	17,5
Ἀλεξάνδρεια	41	—	—	34,2	31,5	28,9	5,2
Σίνδος (συνεταιρισμένοι)	47	—	—	4,2	38,2	40,4	17,2
Ξάνθη (πόλη)	71	40,6	28,1	68,7	9,3	15,6	6,2
Σέλερον (Ξάνθη)	50	—	—	38,7	24,4	36,7	—
Ὀλβιον (Ξάνθη)	33	—	—	3,0	33,3	63,6	—
Ἐχίνος (Ξάνθη)	110	38,1	55,4	93,5	6,3	—	—

1. Συστηματικὸ δείγμα τοῦ 1/5 ἢ τοῦ 1/10, ἀνάλογα μὲ τὴ σπουδαιότητα τῆς Κοινότητας ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν ὑποκαταστημάτων τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας.

ἡ περικοπὴ στὴν ἑκτασὴ τους: στὴν ἴδια τὴν πόλη τῆς Ξάνθης βρίσκονται ἐπομένως γύρω στοὺς 10 ἰδιοκτῆτες 100 ἑκταρίων καὶ ἄνω, ἐπὶ 640 ἀγροκαλλιεργητῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι πελάτες τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας. Στὴ Ζάκυνθο, τὸ γεγονός ὅτι δέν υπῆρξε τουρκοκρατία, καθὼς καὶ ἡ μαζικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων, λίγο ἐπῆρεσε τὴ διατήρηση μεγάλων ἀγροτικῶν κληρῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐνετοκρατίας. Ἀπὸ τοὺς 360 πελάτες τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας πού κατοικοῦν στὴν πόλη, 30 περίπου κατέχουν περισσότερα ἀπὸ 20 ἑκτάρια, πράγμα ὄχι εὐκαταφρόνητο σέ μιὰ ἐξειδικευμένη γεωργία (κορινθιακὴ σταφίδα καὶ ἐλαιῶνες). Στὸ σύνολο, ἡ ἔλλειψη ἢ ἡ πολὺ μικρὴ παρουσία τῶν φαινομένων μαζικοῦ ἐπανεποικι-

σμοῦ, στὴ σύγχρονη ἐποχῇ, φαίνεται νὰ ὀδηγεῖ σέ ἀποτυχία τῆς ἀγροτικῆς μεταρρυθμίσεως πού ἐγιναν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ. Στὴ Θράκη, μερικές μεγάλες ἐπιφανείες μπόρεσαν νὰ ξεφυγῶν ἀπὸ τὸν κανὼνα τεμαχισμού τῶν μεγάλων μὴ φυτεμένων ἐκτάσεων. Στὴ Ζάκυνθο, ὅπου δέν ἐφαρμόστηκε ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση (φύτεϊες), ἡ κατάργηση τοῦ συστήματος τῆς ἀγροληψίας<sup>24</sup> (colonat partiaire) εἶχε

24. Ἡ ἀγροληψία σάν σύστημα καλλιέργειας ἐφαρμόσθηκε πολὺ κατὰ τοὺς νεότερους καὶ νεώτατους χρόνους στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου. Ὁ ἰδιοκτῆτης γῆς τὴν παραχωροῦσε σέ καλλιεργητὴ. Ἐφ' ὅσον ἡ καλλιέργεια ἦταν παραγωγικὴ, ὁ καλλιεργητὴς (ἀγροληπτής) εἶχε τὴ δυνατότητα, ὕστερα ἀπὸ συμφωνία μὲ τὸν ἰδιοκτῆτη (ἀγροδότη), νὰ ἀποκτήσει πλήρη κυριότητα

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Κατανομή εκμεταλλεόμενης επιφάνειας

	Σύνολο καλλιεργούμενης επιφάνειας τών υπό μελέτη εκμεταλλεούσων (στρ.)	% τής επιφάνειας τών εκμεταλλεούσων κατά μέγεθος εκμεταλλεούσων					Άνω τών 70 στρ.
		Κάτω τών 10 στρ.	10-19 στρ.	Κάτω τών 20 στρ.	20-39 στρ.	40-69 στρ.	
Κόρινθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	2307	—	—	28,6	28,0	30,3	12,9
συνεταιρισμένοι	1925	—	—	31,8	28,3	20,9	18,8
σύνολο	4232	—	—	30,1	28,1	26,0	15,5
Ζάκυνθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	1128	—	—	20,1	18,5	5,1	56,2
συνεταιρισμένοι	2890	—	—	0,9	10,5	16,8	71,6
σύνολο	4018	—	—	6,3	12,7	13,5	67,3
Γαϊτάνι	910	—	—	25,1	40,5	22,1	12,0
Βέροια (πόλη)							
άπομονωμένοι	1005	5,4	17,2	22,6	13,0	19,0	45,4
συνεταιρισμένοι	1045	3,1	14,2	17,3	48,2	13,3	21,0
σύνολο	2050	4,2	15,6	19,8	30,9	16,2	32,8
Νάουσα (πόλη)							
άπομονωμένοι	212	32,5	26,8	59,3	40,5	—	—
συνεταιρισμένοι	859	21,0	29,4	50,4	22,8	17,7	8,7
σύνολο	1071	23,7	28,9	52,6	26,3	14,0	7,0
Έπισκοπή							
άπομονωμένοι	260	—	—	20,0	58,4	21,5	—
συνεταιρισμένοι	1780	—	—	8,0	46,6	40,7	4,4
σύνολο	2040	—	—	9,6	48,1	38,2	3,9
Πλάτανος	2856	—	—	3,7	24,6	33,7	38,0
Άλεξάνδρεια	1354	—	—	12,0	24,0	41,2	22,5
Σίνδος (συνεταιρισμένοι)	2141	—	—	1,6	23,9	40,8	33,5
Ξάνθη (πόλη)	2361	7,7	10,2	17,9	5,9	21,9	54,0
Σέλερον	1445	—	—	12,3	23,3	64,2	—
Όλβιον	1424	—	—	0,2	24,2	75,5	—
Έχινος	1181	24,6	62,5	87,1	12,7	—	—

σάν αποτέλεσμα τήν άπ' ευθείας εκμετάλλευση τής γής από τόν ιδιοκτήτη (άμεση αυτοκαλλιέργεια: faire valoir direct), με έμμισθο άγροεργατικό δυναμικό ή με συμβόλαια έμφυτευτικής εκμεταλλεύσεως (métagage).

Γιά τούς μικρο-ιδιοκτήτες, οί περισσότεροι αίσθητές άνισότητες παρουσιάζονται στις πόλεις. Συγκρίνοντας τό ποσοστό του άριθμού τών καλλιεργητών τών 20 στρεμμάτων και κάτω, με τήν έκταση τήν όποια εκμεταλλεύονται, έχουμε άρνητικές διαφορές μεγαλύτερες τών 30, σε τέσσερις πόλεις: στην Ξάνθη (68% τών καλλιεργητών κατέχουν 18% τής γής), στην Κόρινθο (64 και 30), στη Βέροια (53 και 20), στη Νάουσα (82 και 52).

στό ένα τέταρτο τής επιφάνειας που καλλιεργήθηκε. Από τό 1926, ή συγκατάθεση του ιδιοκτήτη δεν ήταν πιά άναγκαία άργότερα, καταργήθηκε και ή άγροληψία.

Σέ δύο πόλεις (Ζάκυνθο και Άλεξάνδρεια) και σε ένα μόνο χωριό (Σέλερο, στη Θράκη) οί διαφορές αυτές κυμαίνονται μεταξύ 20 και 30.

Τελικά, οί άνισότητες που παρατηρούνται στη διάρθρωση τής έγγείου ιδιοκτησίας στην Έλλάδα φαίνεται πως εξηγούνται από τρεις παράγοντες που άλληλοεξαρτώνται και άλληλοεπηρεάζονται. Μιά άπόπειρα ταξινομήσεώς τους έχει κυρίως ρόλο υποθέσεως για τίς έρευνες που μπορεί να ακολουθήσουν: οί παράγοντες αυτοί είναι οί εξής:

Ό Ιστορικός παράγοντας. Αυτός διαφοροποιεί όχι μόνο τούς άγροτικούς χώρους που είναι ενιαίοι, ίδιοι, χωρίς διαφορές και όπου οί άνισότητες είναι πιο αισθητές, αλλά και τίς ζώνες που έχουν αναδιαρθρωθεί άπότομα με τάση όμαλοποίησεως. Τό βασικό κριτήριο είναι ή αναχώρηση τών Τούρκων χωρικών και ή μαζική εγκατάσταση τών

προσφύγων της Μ. Ασίας με την παραχώρηση ίσων κλήρων που προήλθαν από τον διαχωρισμό των παλιών τσιφλικιών. Επιτρέπει στο έπακρο να συγκριθεί η Μακεδονία, που έχει ανισότητες λιγότερο έντονες, με τα νησιά του Ιονίου όπου οι ανισότητες είναι ισχυρές.

Ο γεωγραφικός παράγοντας. Καθορίζει τη διάκριση σε ζώνες μεγάλης καλλιέργειας (δημητριακά, ζαχαρότευτλα, βαμβάκι) που είναι πιο ίσομερείς, και σε περιοχές με εξειδικευμένες καλλιέργειες και φυτείες, που παρουσιάζουν έντονότερες κοινωνικές ανισότητες. Οι εξειδικευμένες καλλιέργειες επιτρέπουν πραγματικά εκμεταλλεύσεις μικρής εκτάσεως, αλλά δεν παύουν να ενθαρρύνουν σημαντικές επενδύσεις σε σχετικά μεγάλες εκτάσεις. Σε έθνικη κλίμακα, οι δενδροκαλλιέργειες της Ν. Ελλάδας (έσπεριδοειδή, ελιές, αμπέλια) έρχονται σε αντίθεση με τη μεγάλη καλλιέργεια των πεδιάδων της Β. Ελλάδας. Αυτή ή αντίθεση ενισχύεται συχνά από την επίδραση του ιστορικού παράγοντα. Σε τοπική κλίμακα, η φρουτοπαραγωγική ζώνη της Μακεδονίας (Βέροια - Νάουσα) αντιπαραβάλλει αυτές τις διαφοροποιημένες εκτάσεις έγγειου ιδιοκτησίας προς εκείνες της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης, που είναι περισσότερο ομοιομόρφες.

Ο κοινωνικο-πολιτιστικός παράγοντας. Η

υπαρξη μιās μικρής πόλεως τροποποιεί το ιστορικό ή γεωγραφικό σχήμα. Το αστικό κέντρο όξυνει τις ανισότητες της διαρθρώσεως της έγγειου ιδιοκτησίας. Περιλαμβάνει συγχρόνως μικρο-ιδιοκτήτες μιās εκμεταλλεύσεως «λειψάνου» (κήπος) ή σε μεγάλο βαθμό κερδοσκοπικής (μερικά στρέμματα καρποφόρων δένδρων), και μεγαλο-ιδιοκτήτες που εκμεταλλεύονται βέβαια τις γαίες τους με το σύστημα της άμεσης αυτοκαλλιέργειας (faire valoir direct), αλλά στην πραγματικότητα είναι ιδιοκτήτες άσχετοι με την καλλιέργεια (γιατροί, δικηγόροι).

3) Οι ανισότητες στις άρδευόμενες εκτάσεις και στις εξειδικευμένες καλλιέργειες

Στη μεσογειακή γη, η εκτίμηση της αξίας της εκμεταλλεύσεως γίνεται συχνά με βάση όχι την όλική έκταση, αλλά το άρδευόμενο ή φυτεμένο τμήμα των κερδοσκοπικών καλλιεργειών.

Οι άνομοιότητες των άρδευομένων γαιών

Η σύγκριση δεν ήταν δυνατόν να επιχειρηθεί παρά μόνο σε δύο κοινότητες συγκριτικού έλεγ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Άρδευόμενες γαίες - Κατανομή των γεωργικών εκμεταλλεύσεων  
Κατανομή της άρδευόμενης επιφάνειας

	Αριθμός υπό μελέτη εκμεταλλεύσεων	% του όλικου αριθμού εκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος άρδευόμενης επιφάνειας						
		Χωρίς άρδευση	Κάτω των 56 στρεμ.	5-9 στρέμ.	Κάτω των 10 στρεμ.	10-19 στρέμ.	20-29 στρέμ.	30 και άνω
Κόρινθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	130	15,7	—	—	37,9	19,4	12,0	14,8
συνεταιρισμένοι	103	28,8	—	—	20,6	22,6	13,4	14,4
σύνολο	233	21,9	—	—	29,7	20,9	12,6	14,6
Ζάκυνθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	36	69,6	12,1	18,2	30,3	—	—	—
συνεταιρισμένοι	47	84,8	9,0	—	9,0	—	3,0	3,0
σύνολο	83	77,2	10,6	9,1	19,7	—	1,5	1,5
Σύνολο άρδευόμενης επιφάνειας στις υπό μελέτη εκμεταλ. στρέμματα		Κατανομή της άρδευόμενης επιφάνειας						
Κόρινθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	1656	—	—	—	14,8	17,4	18,5	49,0
συνεταιρισμένοι	1372	—	—	—	8,4	20,6	21,1	49,7
σύνολο	3028	—	—	—	11,9	18,8	19,7	49,4
Ζάκυνθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	46	—	23,9	76,0	99,9	—	—	—
συνεταιρισμένοι	58	—	13,7	—	13,7	—	34,4	51,7
σύνολο	104	—	18,2	33,6	51,8	—	19,2	28,8

χου (Κόρινθος καί Ζάκυνθος), ἢ γιατί ἡ ἄρδευση δέν γίνεται συστηματικά στις ἄλλες, ἢ γιατί ἀντίθετα ἐπεκτείνεται σέ ὅλη τήν ὑπό ἐκμετάλλευση ἐκταση (Ἀλεξάνδρεια), ἢ γιατί ἀπλούστατα λείπουν οἱ πληροφορίες. Ὁ πίνακας 3 δείχνει κυρίως ὅτι ἡ ἄρδευση εἶναι στή Ζάκυνθο λίγο διαδεδομένη (77% τῶν ἐκμεταλλεύσεων δέν ἄρδύονται), ἐνῶ στήν Κόρινθο εἶναι λίγο περισσότερο (μόνο 22% δέν ἄρδύονται).

Ἀλλά στό ἐπίπεδο τῶν ἄρδευομένων ἐκτάσεων, οἱ διαφορές αὐξάνουν ἀκόμη περισσότερο: στήν Κόρινθο 15% περίπου τῶν καλλιεργητῶν κατέχουν τό 49% τῶν ἄρδευομένων γαιῶν καί μόνο 27% συγκεντρώνουν τό 70% τῆς συνολικῆς ἄρδευομένης ἐκτάσεως. Στή Ζάκυνθο, μόνο 3% τῶν καλλιεργητῶν κατέχουν τό ἡμισυ περίπου τῶν ἄρδευομένων γαιῶν. Φαίνεται λοιπόν—ἀλλά ὁ ἀριθμός τῶν παραδειγμάτων εἶναι πολύ μικρός γιά νά κάνουμε περισσότερο ἀπό μιά ὑπόθεση— ὅτι οἱ ἀνομοιότητες τῶν ἄρδευομένων ἐκτάσεων εἶναι σημαντικότερες ἀπό τίς ἀνισότητες τῆς γενικῆς διαρθρώσεως τῆς ἐκμεταλλεύσεως, καί ὅτι εἶναι περισσότερο ἔντονες, ὅσο ἡ ἄρδευση εἶναι λιγότερο διαδεδομένη στήν καλλιεργουμένη περιοχί.

Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἄρδευση εἶναι ἐξαιρετικά ἐκλεκτική.

Οἱ ἀνομοιότητες τῶν κερδοσκοπικῶν καλλιεργειῶν

#### Τά σταφιδάμπελα

Πρόκειται γιά ἀμπέλια κορινθιακῆς σταφίδας πού τά βρισκουμε σέ τρεῖς κοινότητες συγκριτικοῦ ἐλέγχου (communes témoins) τοῦ δείγματος (Κόρινθος, Ζάκυνθος, Γαϊτάνι). Μιά πρώτη διάκριση φαίνεται ὅτι πρέπει νά γίνει μεταξύ πόλεων καί χωριῶν (πίνακας 4): 43% τῶν καλλιεργητῶν τῆς Κορίνθου καί 50% τῆς Ζακύνθου δέν ἔχουν σταφιδάμπελα, ἐναντι μόνο 17,6% τῶν καλλιεργητῶν τοῦ Γαϊτανιοῦ (Ζάκυνθος). Ἡ ἔλλειψη ἀμπελιῶν παρατηρεῖται κυρίως μεταξύ τῶν ἀστών, τῶν «ἀπομονωμένων» πελατῶν τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας: 54% στήν Κόρινθο, ἐναντι 31% τῶν «συνεταιρισμένων», 82% καί 18%, ἀντίστοιχα, στή Ζάκυνθο. Σύμφωνα μέ τή γενική διάρθρωση τῆς ἐκμεταλλεύσεως (πίνακες 1 καί 2), οἱ μικροκαλλιερ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Σταφιδάμπελα – Κατανομή τῶν ἐκμεταλλεύσεων  
Κατανομή τῆς φυτεμένης ἐπιφάνειας

	Ἀριθμός ὑπό μελέτη ἐκμεταλλεύσεων	Χωρίς ἀμπέλια	% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος ἐπιφάνειας μέ σταφιδάμπελα				
			Κάτω τῶν 5 στρ.	5-9	10-14	15-19	20 καί ἄνω
Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	130	53,7	11,1	18,5	10,1	2,7	3,7
συνεταιρισμένοι	103	30,9	9,2	35,0	12,3	7,2	5,1
σύνολο	233	42,9	10,2	26,3	11,2	4,8	4,3
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	36	82,0	3,0	9,0	—	—	6,0
συνεταιρισμένοι	47	18,2	6,0	9,1	12,2	21,3	33,1
σύνολο	83	50,4	4,5	9,0	6,0	10,5	19,5
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	37	17,6	17,6	41,1	17,6	2,9	2,9

Σύνολο φυτεμένης ἐπιφάνειας στίς  
ἐκμεταλλεύσεις πού ἔχουν μελετηθεῖ

Κατανομή τῆς φυτεμένης ἐπιφάνειας

Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	479	—	8,1	27,7	26,0	10,2	27,7
συνεταιρισμένοι	635	—	4,4	34,9	21,7	17,5	21,4
σύνολο	1114	—	6,0	31,8	23,6	14,3	24,1
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	178	—	1,5	9,5	—	—	89,0
συνεταιρισμένοι	931	—	0,4	1,8	5,0	11,9	80,5
σύνολο	1109	—	0,8	3,2	4,2	10,0	83,6
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	221	—	9,0	43,8	28,0	6,7	12,2

γητές, πολύ περισσότεροι από τους «συνεταιρισμένους», τείνουν πιά πολύ άπ' τους άλλους στην αξιοποίηση των φωχότερων γαιών διά τής κερδοσκοπικής καλλιέργειας.

Η κατανομή τής φυτεμένης εκτάσεως επιθεβαιώνει έξ άλλου τό φαινόμενο: στην πόλη τής Ζακύνθου, 19,5% τού συνόλου τών καλλιεργητών κατέχουν 83,6% τής φυτεμένης εκτάσεως και μόνο 6% «άπομονωμένων» κατέχουν 89% τής φυτεμένης εκτάσεως (άντίστοιχα 33 και 80% γιά τους συνεταιρισμένους). Γενικά, στό χωριό (Γαϊτάνι) οί άνομοιότητες έχουν μικρή σημασία: σχεδόν όλοι οί καλλιεργητές έχουν άμπέλια, πολύ λίγοι κατέχουν μεγάλες εκτάσεις (30% στό Γαϊτάνι εκμεταλλεύονται 20 ή περισσότερα στρέμματα κορινθιακής σταφίδας, αντιπροσωπεύοντας τό 12% τής όλικής εκτάσεως σέ άμπέλια). Στην πόλη, ή κατάσταση είναι περισσότερο διαφοροποιημένη: τά άμπέλια είναι λιγότερο εκτεταμένα, αλλά άνήκουν όχι μόνο στους μικρο-ιδιοκτήτες, πού φυτεύαν όλη τήν έκταση τής άγροτικής τους εκμεταλλεύσεως (10 - 20 στρέμματα), αλλά και σέ ένα μέρος τών μεγάλων ιδιοκτητών, πού αντικατέστησαν ένα σύστημα καλλιέργειας περισσότερο έκτατικό

(δημητριακά και έλιές) μέ φυτείες κερδοσκοπικές σέ εκτάσεις σχετικά σημαντικές (πάνω άπό 20 στρέμματα). Ο ίστορικός παράγοντας παρεμβαίνει άλλωστε πάντοτε γιά νά ποικίλει αυτές τες διακρίσεις: οί άνισότητες είναι έντονότερες στη Ζάκυνθο άπ' ό,τι στην Κόρινθο.<sup>25</sup>

Οί έλαιώνες

Στην ίδια ομάδα τών κοινοτήτων, ή κατανομή τών ελαιώνων παρουσιάζει συχνά τά ίδια γενικά χαρακτηριστικά (πίνακας 5). Η έλιά στην Κόρινθο δέν έχει τήν ίδια θέση στην εκμετάλλευση, όπως στη Ζάκυνθο: 71% τών καλλιεργητών τής Κορίνθου δέν έχουν ελαιόδένδρα, έναντι 30% μόνο στην πόλη τής Ζακύνθου και 32% στό Γαϊτάνι. Άλλά αυτές οί άνισότητες ένδιαφέρουν πολύ

25. Ο μεγαλύτερος καλλιεργητής σταφιδάμπελων, πού συναντήσαμε στη Ζάκυνθο, κατέχει 190 στρέμματα άμπελιών, και ό μέσος όρος τών «μεγάλων» καλλιεργητών άμπελώνων (πάνω άπό 20 στρέμματα σέ άμπέλια) φθάνει τά 70 στρέμματα. Γιά τήν πόλη τής Κορίνθου οί άντίστοιχοι άριθμοί είναι 60 και 29 στρέμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Έλαιώνες - Κατανομή τών εκμεταλλεύσεων  
Κατανομή τού άριθμού τών δένδρων

	Άριθμός ύπό μελέτη εκμεταλλεύσεων	% τού συνόλου τών εκμεταλλεύσεων κατ' άριθμό ελαιοδένδρων				
		Χωρίς ελαιό- δένδρα	Πάνω άπό 10 δένδρα	10-49	50-99	100 και άνω
Κόρινθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	130	61,1	1,8	7,4	7,4	22,2
συνεταιρισμένοι	103	82,4	—	5,1	7,2	5,1
σύνολο	233	71,2	0,9	6,3	7,3	14,1
Ζάκυνθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	36	39,3	—	18,1	21,2	28,3
συνεταιρισμένοι	47	21,2	—	9,0	24,2	45,4
σύνολο	83	30,3	—	13,6	22,7	33,3
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	37	32,3	—	14,7	32,3	20,5
	Όλικός άριθμός δένδρων στίς υπό μελέτη εκμεταλλεύσεις					
						Κατανομή τού άριθμού τών δένδρων
Κόρινθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	5722	—	0,2	4,7	9,9	85,1
συνεταιρισμένοι	1202	—	—	11,0	39,0	50,0
σύνολο	6924	—	0,2	5,7	14,9	79,0
Ζάκυνθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	3756	—	—	2,9	12,6	84,3
συνεταιρισμένοι	9122	—	—	1,0	5,1	93,1
σύνολο	12878	—	—	1,6	7,7	90,5
Γαϊτάνι	2365	—	—	5,0	34,6	60,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Όπωροφόρα δένδρα - Κατανομή των εκμεταλλεύσεων  
Κατανομή τής φυτεμένης επιφάνειας

	Αριθμός υπό μελέτη εκμεταλλεύσεων	% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος φυτεμένης επιφάνειας					
		Χωρίς δένδρα	Κάτω των 5 στρεμ.	5-9 στρέμ.	10-14 στρέμ.	15-19 στρέμ.	20 καί άνω
Κόρινθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	130	72,4	7,5	5,6	2,8	0,9	10,4
συνεταιρισμένοι	103	84,5	4,1	2,1	5,1	—	4,1
σύνολο	233	78,5	5,8	3,9	3,9	0,4	7,3
Βέροια (πόλη)							
άπομονωμένοι	48	29,0	12,9	22,5	16,1	6,5	12,9
συνεταιρισμένοι	45	23,0	17,9	17,9	15,3	20,5	5,1
σύνολο	93	25,7	15,7	15,7	15,7	14,2	8,5
Νάουσα (πόλη)							
άπομονωμένοι	24	10,5	31,5	31,5	21,0	—	5,2
συνεταιρισμένοι	70	—	23,2	36,6	26,6	3,2	10,2
σύνολο	94	2,5	25,3	35,4	25,3	2,5	8,8
Έπισκοπή							
άπομονωμένοι	12	8,3	8,3	33,3	8,3	16,6	25,0
συνεταιρισμένοι	58	3,7	7,4	18,5	22,2	7,4	40,7
σύνολο	70	4,5	7,5	21,2	19,6	9,0	37,8
Πλάτανος	61	42,1	17,5	17,5	7,0	8,7	7,0

Σύνολο φυτεμένης  
επιφάνειας στις  
υπό μελέτη  
εκμεταλλεύσεις

Κατανομή τής φυτεμένης επιφάνειας

Κόρινθος (πόλη)							
άπομονωμένοι	465	—	3,6	8,6	6,8	3,8	76,9
συνεταιρισμένοι	191	—	4,1	7,8	27,7	—	60,2
σύνολο	656	—	3,8	8,3	12,9	2,7	72,1
Βέροια (πόλη)							
άπομονωμένοι	119	—	3,8	15,1	22,9	11,6	46,3
συνεταιρισμένοι	324	—	8,0	15,7	22,2	40,4	13,5
σύνολο	443	—	6,1	15,4	22,5	27,7	28,0
Νάουσα (πόλη)							
άπομονωμένοι	154	—	12,9	29,2	34,4	—	23,3
συνεταιρισμένοι	713	—	6,3	21,8	26,9	4,4	40,3
σύνολο	867	—	7,4	23,1	28,2	3,6	37,3
Έπισκοπή							
άπομονωμένοι	143	—	2,7	19,5	7,6	23,0	46,8
συνεταιρισμένοι	870	—	1,3	8,7	16,4	7,5	65,8
σύνολο	1013	—	1,5	10,2	15,2	9,7	63,1
Πλάτανος	311	—	9,3	22,8	14,4	26,0	27,3

περισσότερο τούς μικρούς ιδιοκτήτες παρά τούς μεγάλους· οι διαφορές είναι μικρότερες στους κατόχους 100 δένδρων και άνω: 14% του συνόλου των καλλιεργητών στην Κόρινθο, 20% στο Γαϊτά-νι, 33% στη Ζάκυνθο. Η κατανομή των δένδρων επιθεωρώνει αυτό τό συμπέρασμα: 14% των καλλιεργητών κατέχουν τό 79% των δένδρων στην Κόρινθο, έναντι 33% και 90% αντίστοιχα στη

Ζάκυνθο, 20% και 60% στό Γαϊτάνι. Πραγματικά, τά ποσοστά εδω μπορεί νά φανούν περισσότερο άπαιτηλά άπ' ό,τι οι άπόλυτοι αριθμοί ή άκόμα οι μέσοι όροι: ό μεγαλύτερος ιδιοκτήτης ελαιοδένδρων στην πόλη τής Ζακύνθου δέν έχει λιγότερες από 4.800 ρίζες, έναντι 1.250 τού αντίστοιχου του τής Κορίνθου, και ό «μεγάλος» ιδιοκτήτης ελαιοδένδρων (πάνω από 100 δένδρα) έχει κατά μέσον

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Καπνός - Κατανομή των έκμεταλλεύσεων  
Κατανομή της επιφάνειας που έχει καλλιεργηθεί

	Άριθμός ἀγροτικών έκμεταλλεύσεων πού έχουν μελετηθεί	% του συνόλου των έκμεταλλεύσεων κατά φυτεμένη μέ καπνό επιφάνεια					
		Χωρίς καπνό	Κάτω των 5 στρέμ.	5-9 στρέμ.	10-14 στρέμ.	15-19 στρέμ.	20 και άνω
Ξάνθη (πόλη)	71	21,8	7,8	50,0	20,3	—	—
Σέλερον	50	4,0	14,2	65,3	16,3	—	—
Όλθειον	33	3,0	33,3	54,5	9,0	—	—
Έχινος	110	4,5	4,5	59,0	27,0	3,6	0,9
<i>Όλική φυτεμένη επιφάνεια στις έκμεταλλεύσεις πού μελετήθηκαν (στρέμματα)</i>							
		<i>Κατανομή της φυτεμένης επιφάνειας</i>					
Ξάνθη (πόλη)	378	—	4,7	55,2	39,9	—	—
Σέλερον	326	—	8,5	65,3	26,0	—	—
Όλθειον	185	—	22,7	61,0	16,2	—	—
Έχινος	875	—	2,2	52,5	35,8	6,9	2,2

δρο 590 ρίζες στη Ζάκυνθο και 280 στην Κόρινθο. Παρ' όλες αυτές τις διαφορές, σχετικά με τό θέμα των έλαιοδένδρων υπάρχουν τρεις υποθέσεις τις οποίες έχουμε ήδη διατυπώσει.

—Οι άνομοιότητες παρατηρούνται περισσότερο στο επίπεδο μιάς κερδοσκοπικής καλλιέργειας όπως ή έλια, παρά στο επίπεδο της συνολικής διαρθρώσεως της έκμεταλλεύσεως.

—Είναι περισσότερο αισθητές, όσο ή κερδοσκοπική καλλιέργεια είναι λιγότερο διαδεδομένη στη συγκεκριμένη περιοχή.

—Είναι έντονότερες για τούς καλλιεργητές που κατοικούν στην πόλη άπ' ό,τι είναι για τούς καλλιεργητές της ύπαιθρου.

#### Τά καρποφόρα δένδρα

Η κατανομή των καρποφόρων δένδρων τείνει να διαφοροποιήσει αυτές τις διαπιστώσεις (πίνακας 6). Υπενθυμίζουμε ότι πρόκειται για έσπεριδοειδή (θασικά λεμονιές) στην Κόρινθο, και μηλιές και ροδακινιές στην περιοχή της Βέροιας. Οί πιο αισθητές διαφορές είναι τοπικές. Τά καρποφόρα δένδρα είναι περισσότερο διαδεδομένα στις πλαγιές του Βερμίου, στη Μακεδονία, παρά στην περιοχή της Κορίνθου, όπου οί ειδιότητες είναι περισσότερο διαφοροποιημένες (σταφιδάμπελα, έλιές): 78% των καλλιεργητών της Κορίνθου δέν έχουν καρποφόρα δένδρα, έναντι 2% μόνο στη Νάουσα, 4,5% στην Έπισκοπή, 26% στη Βέροια και 42% στον Πλάτανο. Οί διαφορές μεταξύ Βέροιας και Νάουσας εξηγούνται από τό γεγονός ότι στη Νάουσα υπάρχουν πολύ περισσότεροι μικρο-ιδιοκτήτες, οί όποιοί φύτεψαν δλόκληρη τη

γεωργική έκταση (πίνακας 1), ενώ στον Πλάτανο, τό δένδρο κρατάει πιά δεύτερη θέση μπροστά στη μεγάλη καλλιέργεια (δημητριακά, βαμβάκι, ζαχαρότευτλο).<sup>26</sup>

Άλλά οί τοπικές αυτές άνισότητες τείνουν να μειωθούν στο επίπεδο των μεγαλύτερων ιδιοκτητών (κατόχων 20 στρεμμάτων ή περισσότερων καρποφόρων δένδρων), οί όποιοί αποτελούν τό 7-8% του συνόλου των καλλιεργητών, εκτός από την Έπισκοπή. Άλλωστε, οί διαφορές είναι μεγαλύτερες στην Κόρινθο παρά στις κοινότητες που παράγουν ροδάκινα και μήλα: για τις σημαντικές εκτάσεις (πάνω από 20 στρέμματα ανά έκμετάλλευση καρποφόρων δένδρων), ή διαφορά μεταξύ του άριθμού των καλλιεργητών και της εκτάσεως που κατέχουν σε δένδρα, φθάνει τό 65 στην Κόρινθο και δέν ξεπερνά τό 30 στην περιοχή της Βέροιας (29 στη Νάουσα, 26 στην Έπισκοπή, 20 στον Πλάτανο και ή Βέροια).

Μήπως πρέπει ν' αναζητηθούν, στο βαθύτερο νόημα των κερδοσκοπικών καλλιεργειών, οί διαφορές που παρουσιάστηκαν στο επίπεδο της συνολικής διαρθρώσεως της άγροτικής έκμεταλλεύσεως, καθώς και ή αντίθεση μεταξύ μιάς μεσογειακής Έλλάδας λιγότερο ομοιομορφής και μιάς βόρειας περισσότερο εξισορροπημένης;

#### Ό καπνός

Η ανάλυση του πίνακα 7, που παρουσιάζει την

26. Στη Νάουσα συναντήσαμε τον μεγαλύτερο δένδροκαλλιεργητή του δείγματος (75 στρέμματα άποφοφορά), ενώ οί αντίστοιχοί της Κορίνθου και της Βέροιας δέν έχουν, αντίστοιχα, παρά 50 και 49 στρέμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων με βάση την ηλικία του άρχηγού της εκμεταλλεύσεως (47 συνεταιριζόμενοι της Σίνδου)

Ήλικία	Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων (% του συνόλου)				Σύνολο
	Κάτω των 20 στρεμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	70 και άνω	
Κάτω των 45 ετών	—	66,6	26,6	6,6	31,5
45-64 ετών	—	25,0	50,0	25,0	51,0
65 ετών και άνω	25,0	25,0	37,5	12,5	17,5
Σύνολο	4,2	38,2	40,4	17,2	100,0

κατανομή των εκτάσεων καλλιέργειας καπνού στις κοινωνίες συγκριτικού έλέγχου της περιοχής της Ξάνθης, θά επιβεβαίωνε αυτή την υπόθεση: η φυτεμένη με καπνό έκταση σπάνια ξεπερνά τα 10 στρέμματα ανά εκμετάλλευση, και οι διαφορές μεταξύ άριθμού καπνοκαλλιεργητών και φυτεμένης εκτάσεως είναι μικρές. Στην Ξάνθη, φθάνουν στο άνωτατο όριο: 20% των καπνοκαλλιεργητών καλλιεργούν πάνω από 10 στρέμματα καπνού, αλλά κατέχουν μόνο το 40% της φυτεμένης εκτάσεως.<sup>27</sup> Είναι άληθεια πώς ή καλλιέργεια του καπνού άπαιτεί πολύ έργατικό δυναμικό. Το σχετικό ύψηλό κόστος του περιορίζει και μάλιστα άπαγορεύει στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις να έκπεταθούν με τη βοήθεια μισθωτών άγρωργατών. Σχετικά με αυτό, έχει σημασία τό γεγονός ότι στην πόλη της Ξάνθης, στην οποία υπάρχουν μεγάλο καπνοκαλλιεργητές (54% της άγροτικής εκτάσεως σε εκμεταλλεύσεις άνω των 70 στρεμμάτων) υπάρχουν και οι περισσότερες εκμεταλλεύσεις χωρίς καπνό (22%): οι μεγάλο ιδιοκτήτες προτιμούν μάλλον να συνεχίσουν την έκτατική και μηχανοποιημένη καλλιέργεια δημητριακών, παρά να έπιδιοθούν στη λεπτή καλλιέργεια του καπνού, ή οποία δέν άποδίδει παρά μόνο στο πλαίσιο της οικογενειακής εκμεταλλεύσεως.

Έέλος, ή διάθρφωση των έξειδικευμένων καλλιεργειών μās έπιτρέπει να καθορίσουμε την άνάλυση του έγινε στο συνολικό έπιπεδο της εκμεταλλεύσεως. Πολλές φορές, υπάρχει κάποια υπερβολή στις πιο σημαντικές διαφορές: είναι οι καλλιεργητές ή οι πιο εύνοούμενες περιοχές που παρουσιάζουν έπίσης τις πιο άισθητές άνομοιότητες. Άπό την άποψη αυτή, ή επανάληψη των τριών παραγόντων που έχουμε ήδη άναφέρει άποδεικνύεται ένδιαφέρουσα.

Ό ιστορικός παράγοντας τείνει να έπισκιασθεί. Διατηρείται περισσότερο στη Ζάκυνθο, όπου άποτελεί την αίτια για πιο φανερές άνισότητες, παρά στην Κόρινθο, στην κατανομή της άρδευόμενης εκτάσεως. Πραγματικά, αυτό που έχει άπομείνει

άπό τις μεγαλύτερες εκτάσεις διατηρεί ήχνη μιάς έκτατικής άγροτικής οικονομίας, κατά την οποία οι έξειδικευμένες καλλιέργειες, οι οποίες άπαιτούν έργατικό δυναμικό και επένδύσεις, εισάγονται με άργό ρυθμό, όπως στην περίπτωση μεγάλων εκμεταλλεύσεων με δημητριακά, στην πεδιάδα της Ξάνθης. Οι άνισότητες στην κατανομή των έξειδικευμένων καλλιεργειών είναι πρόσφατες και άναφέρονται στις διαδικασίες των σαράντα τελευταίων έτών, ιδίως μετά τόν πόλεμο.

Ό κοινωνικο-πολιτιστικός παράγοντας φέρνει σε αντίθεση την πόλη με τό χωριό. Ξαναβρήκαμε την άποφασιστική έπίδραση του στά σταφιδάμπελα και την ελιά. Τις άνομοιότητες τις αντίλαμβάνονται λιγότερο οι καλλιεργητές που κατοικούν στην έπαρχία, όπου ή πλειονότητα κατέχει φυτείες, και όπου υπάρχει μία ίσορροπία στην κατανομή. Στην πόλη παρουσιάζονται σημαντικές άνισότητες: μεγάλο άριθμός καλλιεργητών που δέν έχουν καμιά κερδοσκοπική καλλιέργεια, μικροί καλλιεργητές ή οποιοι φύτευαν όλη την υπό εκμετάλλευση έκταση, αλλά δέν άντιπροσπεύουν παρά ένα άσήμαντο μέρος της όλικής εκτάσεως, μερικοί μεγάλο-ιδιοκτήτες που κατέχουν μεγάλες εκτάσεις.

Ό γεωγραφικός παράγοντας άντιπαραθέτει πάντοτε μία Βόρεια Έλλάδα με περισσότερο έξισορροπημένες τάσεις, προς μία μεσογειακή Έλλάδα με έντονότερες άνισότητες που είναι λιγότερο αίσθητές στα όπωροφόρα δένδρα και τόν καπνό παρά στα σταφύλια Κορίνθου, τά έσπεριδοειδή ή τά έλαιόδένδρα. Η άγροτική μεταρρύθμιση, δραστηριότερη στη Βόρεια Έλλάδα λόγω της μαζικής έγκαταστάσεως των προσφύγων, καθώς και μία παλαιότερη άστικοποίηση στη Νότια Έλλάδα, έξηγηούν άνισότητες τις διαφορές. Άποδεικνύουν ίσως έναν άνιστο βαθμό προόδου στις άνισότητες, που συνεχώς όξύνονται.

#### 4) Οι άνισότητες, με βάση την ηλικία του καλλιεργητή και τόν άριθμό των προσώπων που ζούν άπό την εκμετάλλευση

Η άνάλυση έπρεπε να περιορισθεί έδω μόνο σε ένα συνεταιρισμό της Σίνδου, που μās έδωσε τα άναγκαία στοιχεία. Είναι έξ ίσου ένδιαφέρουσα. Ό πίνακας 8 δείχνει τό μικρό άριθμό των ηλικιωμένων καλλιεργητών: 17,5% του συνόλου είναι άνω των 65 ετών. Άλλά είναι περισσότερο άνησυχητική ή διαπίστωση ότι οι καλλιεργητές ηλικίας 45-65 ετών είναι περισσότεροι άπό τό ήμισυ του συνόλου (51%). Υπάρχει έπομένως μία καταφάνης γήραση του γεωργικού πληθυσμού και ή έπίδραση της μεταναστεύσεως πλήττει ιδιαίτερα τις τάξεις των νέων ηλικιών: ό μικρός άριθμός των νέων γεωργο-καλλιεργητών φανερώνει κάποιο κίνδυνο για τό μέλλον της Σίνδου.

<sup>27</sup> Ό μεγαλύτερος καλλιεργητής του δείγματος μένει στό Έζινο και φυτεύει κάθε χρόνο 20 στρέμματα.



ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων και αριθμός ατόμων που ζούν από την εκμετάλλευση (47 συνεταιρισμένων της Σίνδου)

Αριθμός ατόμων	Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων (% του συνόλου)					Σύνολο	Μέσος αριθμός στρεμ./προσώπων
	Κάτω των 20 στρεμ.	20-39 στρεμ.	40-69 στρεμ.	70 και άνω			
1-2	15,6	20,0	64,4	—	100	21	
3-4	—	29,8	40,5	29,7	100	12	
5-6	—	16,9	34,7	48,4	100	14	
7 και άνω	—	—	26,3	73,7	100	13	
Σύνολο	1,6	23,9	40,8	33,7	100	12,8	
Μέσος αριθμός στρεμ./προσώπων	12	9,1	11,8	19,9	12,8		

Οι γεωργο-καλλιεργητές των 45-64 ετών εμφανίζουν σαν πραγματικός παράγοντας «μπλοκαρίσματος» της διαρθρώσεως της ιδιοκτησίας, γιατί οι ηλικιωμένοι αγρότες δεν διατηρούν συνήθως παρά μία εκμετάλλευση που συμπληρώνει την αγροτική τους σύνταξη, πολύ πενιχρή άλλωστε.<sup>28</sup> Άλλα οι καλλιεργητές ηλικίας 45-64 ετών συγκεντρώνουν εκτάσεις ιδιαίτερα σημαντικότερες από τον μέσον όρο: τρία τέταρτα από αυτούς διαθέτουν πάνω από 40 στρέμματα, τó ένα τέταρτο πάνω από 70 στρέμματα (μέσο μέγεθος εκμεταλλεύσεως στην κοινότητα, 45 στρέμματα). Αντίθετα, τά δύο τρίτα των καλλιεργητών ηλικίας κάτω των 45 ετών άδικούνται πολύ και κατέχουν λιγό-

τερα από 40 στρέμματα. Οί κλασικές διαδικασίες συγκεντρώσεως (κληρονομιά και αγορά) ενισχύουν επομένως τή θέση των πιο ηλικιωμένων καλλιεργητών. Η ζωτική ανάγκη για γή είναι ιδιαίτερα αισθητή στους νεότερους: ή χορήγηση προικας συχνά δεν είναι σε θέση να διορθώσει τίσ ανισότητες. Γι' αυτό λοιπόν είναι εξαιρετικά εύαλωτοι στις εξωτερικές προκλήσεις.

Ως προς τόν αριθμό των ατόμων τά όποια ζούν από τήν εκμετάλλευση, εδω παρουσιάζεται κάποια ισορροπία με τó μέγεθος τής εκμεταλλεύσεως (πίνακας 9). Μόνο τά μικρά νοικοκυριά (1-2 προσώπων) και οί μεγάλες εκμεταλλεύσεις φαίνονται πώς προσφέρουν άτομικά ηλίκα πολύ άνωτερα από τόν μέσον όρο των 12,5 στρεμμάτων κατ' άτομο. Πραγματικά, ό ρόλος των συμπληρωματικών εισοδημάτων είναι πολύ πολύπλοκος εδω, για νά μπορέσουμε νά δώσουμε μιά σωστή άνάλυση.

28. 150 φράγκα (900 δρχ.) περίπου τήν τριμηνία, τήν εποχή που έγινε ή έρευνα, για ένα ζευγάρι ηλικιωμένων συζύγων που και οί δύο τους ήταν πάνω από 65 χρόνια.

(συνεχίζεται στο επόμενο ελληνόγλωσσο τεύχος, άρ. 33)